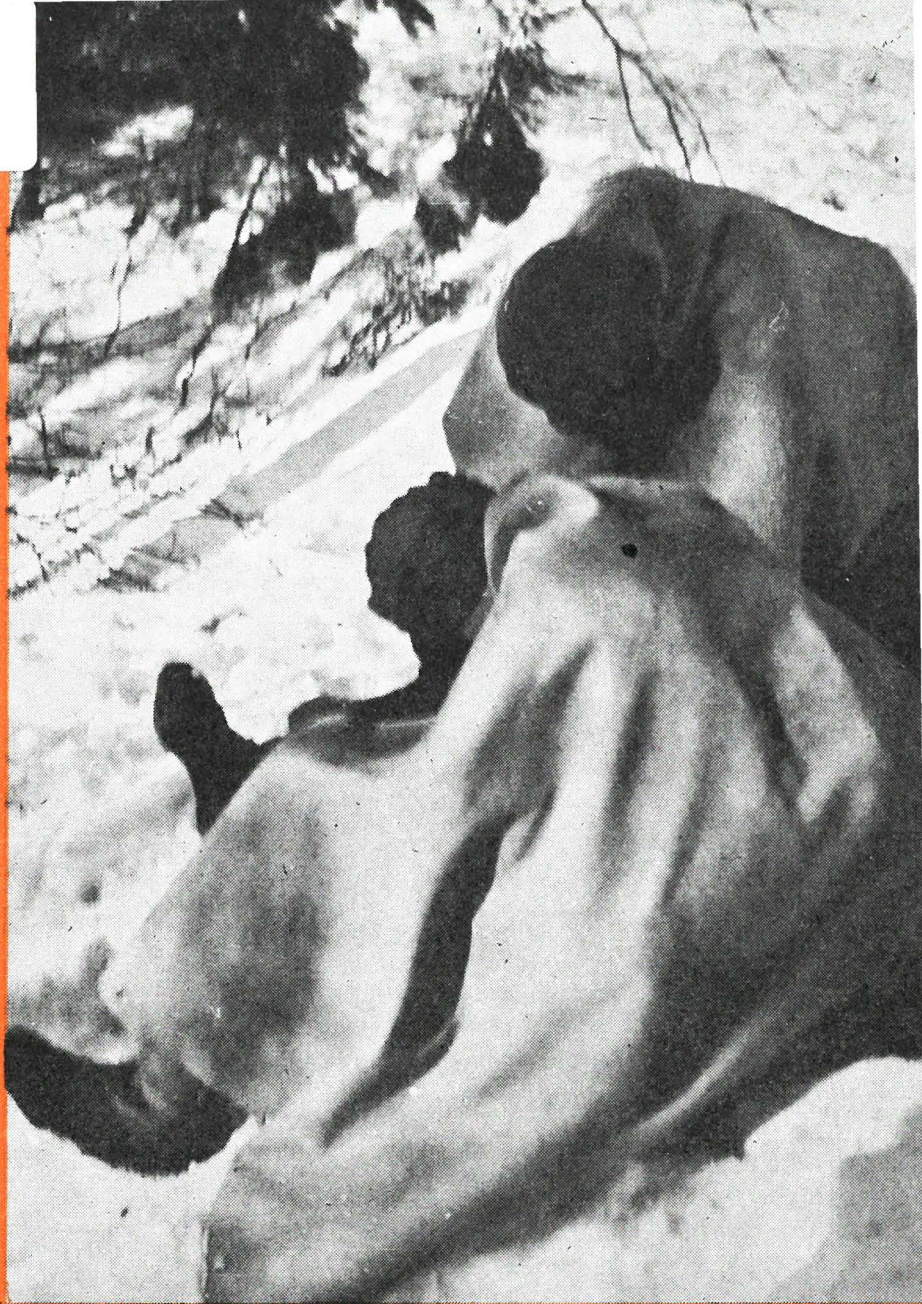

BOREC
1975

D 2643

D O R R E C

1

Veliko zgodovinsko leto 1945

Udeležba prekomorskih enot v narodnoosvobodilnem boju

Podoba narodnega heroja Alfonza Šarha-Iztoka

Uničevanje slovenske kulture v Mariboru

Osvobodilno gibanje v Breginjskem Kotu in Benečiji

Prekmurski rodoljub Ali Kardoš

1975

BOREC 1-75 ★ XXVII

Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, France Sušteršič in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Sinkovec

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošljite na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Miklošičeva 28/I

Poštni predal 203, telefon: n. c. 320-476, interna: 34

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 1 **Dr. Metod Mikuž:** Veliko zgodovinsko leto 1945
- 4 **Andrej Rant:** Smrt v hribih, pesem
- 5 **Zdravko Klanjšček:** Udeležba prekomorskih enot v narodnoosvobodilnem boju
- 23 **France Filipič:** Podoba narodnega heroja Alfonza Šarha-Iztoka
- 30 **Miha Klinar:** Rdeča kantata — Podtalni tokovi
- 34 **Marjan Žnidarič:** Uničevanje slovenske kulture v Mariboru v letu 1941
- 43 **Tone Kebe:** Osvobodilno gibanje v Breginjskem Kotu in Benečiji
- 49 **Franc Kuzmič:** Prekmurski rodoljub Ali Kardoš

Književnost — ocene

- 53 **Dr. Ivan Sedej:** Vladimir Lakovič — taboriščni ciklus slikarskih stvaritev
- 58 **Jože Kos:** Sam si ostal, pesem
- 59 **Slavko Rupel:** Vasilij Jameljanenko: V surovem zraku vojne
- 60 **Iztok Illich:** Jurij Bondarev: Žareči sneg
- 62 **Slavko Rupel:** Ferdo Godina: Človek živi in umira
- 63 **Črtomir Sinkovec:** Karel Prušnik-Gašper: Gamsi na plazu
- 64 **V oceno smo prejeli**

Fotografija na naslovni strani kaže počivajoča partizana na snegu med nemško ofenzivo na Štajerskem pozimi 1944—1945

Revija »Borec« je bila z ukazom predsednika republike Josipa Broza-Tita odlikovana ob petindvajsetletnici izhajanja z redom zaslug za narod s srebrnimi žarki

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Miklošičeva 28/I., telefon: n. c. 320-476, interna: 12, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 80 dinarjev, polletna 40 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

LETNO KAZALO

BOREC 1975

LETNIK XXVII

Revija »Borec« izhaja mesečno. Izdaja jo Založba Borec, Ljubljana, Miklošičeva 28/I. Revijo ureja uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, dr. Miro Stiplovšek, Crtomir Šinkovec, France Sušteršič in Zima Vrščaj. Glavni in odgovorni urednik Crtomir Šinkovec. Tisk: tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

GRADIVO ZA ZGODOVINO NOB

Dr. Metod Mikuž: Veliko zgodovinsko leto 1945 1/1
Zdravko Klanjšček: Udeležba prekomorskih enot v narodnoosvobodilnem boju 1/5
France Filipič: Podoba narodnega heroja Alfonza Šarka-Iztoka 1/23
Marjan Žnidaršič: Uničevanje slovenske kulture v Mariboru v l. 1941 1/34
Dr. Tone Ferenc: Ustanovitev Vojkove brigade 2/67
France Kos: Makedonci in Slovenci v boju za osvoboditev in združitev 2/75
Mira Svetina: Slovenke v boju za socialno in narodno osvoboditev 3/129
Zdravko Klanjšček: Sklepni boji JA, zmaga nad fašizmom in osvoboditev Slovenije, prelomnica narodne zgodovine 4-5/195
Milan Peroci: Slovenci na fronti v Sremu 6-7/295
Dr. Tone Ferenc: Okupatorjev dokument o streljanju talcev v Celju 6-7/369
Marjan Žnidaršič: Okupacija Maribora aprila 1941 8-9/399
Maks Burgar: Kurirske relejne postaje na Štajerskem 8-9/417
Maks Zadnik: Mladi junaki, obešeni v Podgradu 8-9/423
Lado Ambrožič ml.: Osrednji slovenski partizanski tisk 8-9/443
Lado Ambrožič ml.: Osrednji slovenski partizanski tisk 10/497
France Škerl: Organizacija kurirskih zvez na Primorskem pozimi 1942—1943 10/513
Dr. Tone Ferenc: Smrt narodnega heroja Ivana Suliča-Carja 10/520
Franci Strle: Tragičen konec hlapčevske vojske 11/579
Lado Ambrožič ml.: Osrednji slovenski partizanski tisk 11/591
Fabijan Trgo: Osvobodilni boj narodov Jugoslavije 12/615
Lado Ambrožič ml.: Osrednji slovenski partizanski tisk 12/643
Dr. Maks Šnuderl: Srečanje z judovsko delegacijo na našem osvobojenem ozemlju 12/655
Drago Novak: Prvi spopad prleških skojevcev 12/663

GRADIVO IN SPOMINI

Tone Kebe: Osvobodilno gibanje v Breginjskem Kotu in Benečiji 1/43
Boris Višnovc: Krimska partizanska bolnišnica 2/93
Tone Kebe: Osvobodilno gibanje v Breginjskem Kotu in Benečiji 2/101
Franci Strle: Slovo od moža, očeta in junaka 2/117
Tone Kebe: Osvobodilno gibanje v Breginjskem Kotu in Benečiji 3/171
Dr. František Jordan: Med slovenskimi partizani 6-7/307
Alfred Grobler-Mire: Trideset vdov obtožuje 6-7/337
Zvone Kržišnik: Anali o mestu heroju 8-9/391
Fran Roš: Prva izjava z nacističnega vrha o izgonu Slovencev 8-9/411
Vasja Ocvirk: S Francetom Bevkom v goriških zaporih 8-9/433
Zvone Kržišnik: Anali o mestu heroju 10/487
Zvone Kržišnik: Anali o mestu heroju 11/551
Ivan Nemec: Žužemberški spomenik 11/589
Zvone Kržišnik: Anali o mestu heroju 12/623
Matevž Hace V spomin prijatelju, padlemu v Španiji 12/659

PRIPOVEDNISTVO

Zvone Kržišnik: Partizanska mati iz Levpe 2/97
Ela Podpečan: Partizanka Doris 3/149
Vasja Ocvirk: Bunker v Velikem dolu 3/151
Svetlana Volarič: Ravensbrück 3/157
Svetlana Volarič: Ravensbrück 6-7/351
Linka Ksela: Iz Auschwitza po cesti smrti 8-9/439
Nada Kraigher: Zgodbe o ljubljanskih ilegalcih 10/525
Marija Grzinič: Tako smo svobodo doživele v taborišču Malhow 10/530
Nada Kraigher: Zgodbe o ljubljanskih ilegalcih 11/566

POEZIJA

Andrej Rant: Smrt v hribih 1/4
Miha Klinar: Rdeča rapsodija 1/30
Jože Kos: Sam si ostal 1/58

Fran Roš: Frankolovo (odlomek) 2/100
 Pavel Golia: Balada o nesrečnem doktorju
 Vladimiru Kantetu 2/115
 Bogomil Fatur: Minuta tišine 2/116
 France Kosmač: Naročje zvesto 2/120
 Andrej Kokot: Volkulja pohlepa 3/148
 Marička Znidaršič: Padlima bratoma 3/156
 Valentin Polanšek: Veliko ponižanje 3/184
 Oton Župančič: Osvoboditeljem 4/193
 Fran Albreht: Francetu Prešernu 4/293
 Manko Golar: Ko pride noč 6-7/350
 Franci Lakovič: Rane 6-7/372
 Franci Lakovič: Vera 6-7/377
 Črtomir Sinkovec: Večer na Sveti gori
 6-7/378
 Nada Fridau: Resnica je blizu 8-9/398
 Valentin Polanšek: Slovenska trojica 8-9/415
 Dana Jerše: Spomin 8-9/422
 Franci Lakovič: Vprašanje 8-9/482
 Andrej Rant: Zalostinka 8-9/438
 Jože Kos: Odšli smo med spomine 8-9/474
 Dr. Ivo Rudolf: Izgnanci 10/536
 Aladin Lanc: Talci 10/541
 Nada Fridau: Danes — po toliko letih 10/542
 Črtomir Sinkovec: Protest 11/588
 Benjamin Gracer: Usoda 11/590
 Vuka Kumar-Hiti: Oživila pesem 12/622
 Benjamin Gracer: Velik čas 12/657
 Branko Miljković: Skupna pesem 12/658
 Fran Albreht: Neizpeta pesem 12/662
 Andrej Kokot: Pogreb živih 12/664

KULTURA IN PROSVETA

Fran Albreht: Beseda o Prešernu 2/65
 Ferdo Kozak: Beseda o Prešernu 2/66
 Josip Vidmar: Beseda o Prešernu 2/66
 Emil Cesar: Norveška književnost v boju
 proti okupatorju 8-9/455
 Boris Višnovc: O taborništvu, ki naj postane
 del našega splošnega ljudskega odpora
 8-9/475
 Emil Cesar: Delež proletarskega pisatelja
 Toneta Čufarja v slovenski književnosti
 12/637

OSEBNOSTI

Franč Kuzmič: Prekmurski rodoljub Ali
 Kardoš 1/49
 Zvone Kržišnik: Ob izgubi Veljka Vlahovića
 6-7/363
 R. R.: Razgovor z dr. Francetom Škerlom
 6-7/373
 Črtomir Sinkovec: Partizanski pesnik France
 Kosmač 10/537

DRAMATIKA

Dušan Mevlja: Zbogom, Katika, dramski
 prizor 10/533

GLEDALISKA UMETNOST

Hinko Vilfan: Partizansko lutkovno gledališče 12/665

LIKOVNA UMETNOST

Ivan Sedej: Vladimir Lakovič — taboriščni
 ciklus slikarskih stvaritev 1/53
 Ivan Sedej: Zemlja in ljudje v podobah Janeza Vidica 2/121
 Ivan Sedej: Poetični dihi preteklosti v slikah
 Franceta Slane 3/185
 Ivan Sedej: Umetnost v NOB, umetnost revolucije 6-7/379
 Ivan Sedej: Umetnost Doreta Klemenčiča-Maja 10/543
 Iztok Durjava: Slikar Vito Globočnik 11/605

SODELUJOČI LIKOVNIKI

Štefan Planinc 1/25
 Vladimir Lakovič 1/53, 1/54, 1/55, 1/56, 1/57
 Jaka Torkar 2/65, 12/639
 Janez Vidic 2/121, 2/122, 2/123, 2/124
 Cita Potokar 3/159, 3/163, 3/167, 6-7/355, 6-7/359
 France Slana 3/185, 3/186, 3/187
 Evgen Sajovic 4-5/275
 Božidar Jakac 6-7/379
 Drago Mihelič 6-7/380
 Niko Pirnat 6-7/381
 Alenka Gerlovič 6-7/382
 Dore Klemenčič-Maj 6-7/383
 Ive Šubic 6-7/384
 Reidar Aulie 8-9/457
 Stig Höök 8-9/463
 Vlasto Kopač 10/489
 Dore Klemenčič-Maj 10/543, 10/544, 10/545,
 10/546
 Vito Globočnik 11/607, 11/606, 11/608

KNJIŽEVNOST — OCENE

Slavko Rupel: Vasilij Jemeljanenko: V surovem zraku vojne 1/59
 Iztok Ilich: Jurij Bondarev: Zareči sneg 1/60
 Slavko Rupel: Ferdo Godina: Človek živi in umira 1/62
 Črtomir Sinkovec: Karel Prušnik-Gašper: Gamsi na plazu 1/63
 Slavko Rupel: Beno Zupančič: Grmada 2/125
 Slavko Rupel: Janko Messner: Zasramovan-ci ... združite se! 2/126
 Črtomir Sinkovec: Anton Ožbolt: Dežela Petra Klepca 2/127
 Slavica Pavlič: Drago Pahor: Prispevki k zgodovini obnove slov. šolstva na Primorskem 3/189
 Črtomir Sinkovec: Ivan Jan: Cankarjev bataljon in dražgoška bitka 3/190
 Črtomir Sinkovec: Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve 3/191

Slavko Rupel: Ivo Zorman: Sončnica navadna 6-7/385
 Janko Poljanec: Stephen Pollak: Za meno nenavadna pot 6-7/386
 Iztok Ilich: Jerzy Kosinski: Obarvana ptica 6-7/387
 Iztok Ilich: Vasil Bikov: Sotnikov 6-7/389
 Iztok Ilich: Marko Kerševan: Religija kot družbeni pojav 8-9/479
 Črtomir Šinkovec: Alojz Kermavner: Ambulanta E preko 4 G 8-9/480
 Črtomir Šinkovec: Lado Ambrožič-Novljan: Cankarjeva brigada 8-9/481
 Slavko Rupel: Stojan Cirk: Vojakovi spomini 8-9/482
 Leopold Suhodolčan: Tri nove knjige pri DZS 8-9/483
 Črtomir Šinkovec: Franc Potočnik: Koncentracijsko taborišče Rab 8-9/484
 Slavko Rupel: Leopold Suhodolčan: Najdaljša noč 8-9/485
 Slavko Rupel: Nove knjige Cankarjeve založbe 10/547
 Drago Novak: Mitja Hribovšek: Prekmurska brigada 10/548
 Slavko Rupel: Knjige DZS v počastitev osvoboditve 11/609
 Slavko Rupel: Gilles Perrault: Veliki dan 11/611
 Črtomir Šinkovec: Ivan Kreft: Teh petdeset let 11/612
 Črtomir Šinkovec: Knjiga o »Kričaču« — Radiu OF 11/613
 Stane Terčak: Pripombe h knjigi »Učesnici i svedoci« 12/671
 Iztok Ilich: Šest knjig zbirke »Svet v vojni« 12/672
 Janko Poljanec: Revolucionarno delavsko gibanje v Sloveniji v letih 1921—1924 12/674
 Slavko Rupel: Karel Grabeljšek: Izbrano delo 12/675
 Drago Novak: Vodnik po partizanskih poteh Slovenije
 Prejeli smo v oceno: 1/64, 2/128, 3/192, 6-7/390, 8-9/486, 10/550, 11/614, 12/678

FOTOGRAFIJE IN DOKUMENTI

Srečanje v dneh osvoboditve na ljubljanski ulici 1/3
 Mimohod tretje prekomorske udarne brigade 1/7
 Prva prekomorska tankovska brigada 1/9
 Po zmagoviti bitki za Mostar 1/11
 Pohod pete prekomorske brigade 1/13
 Peta prekomorska brigada v Črmošnjicah 1/17
 Albert Klun 1/19
 Franc Črnugelj-Zorko 1/45
 Alojz Mavrič-Oton 1/47
 Ali Kardoš 1/51
 Milan Tominec 2/69

Henrik Zdešar 2/69
 Dvorišče italijanske vojašnice v Cerknem 2/70
 Ivan Janežič 2/94
 Partizanska bolnišnica, imenovana Krvavice 2/95
 Janko Kofol-Tine 2/103
 Andrej Manfreda 2/109
 Ferdo Kravanja-Skalar 2/111
 Ostrostrelec Viktor Kraševac 2/118
 Vdova Viktorja Kraševca 2/119
 Mira Svetina 3/129
 Tončka Čeč 3/131
 Malči Belič 3/131
 Rezka Dragar 3/133
 Lizika Jančar 3/133
 Milka Kerin 3/135
 Vida Janežič 3/135
 Slava Klavara 3/137
 Antonija Kuclar 3/137
 Danilo Kumar 3/139
 Pavla Mede 3/139
 Majda Silc 3/141
 Zora Regancin 3/141
 Milka Solar 3/143
 Mihaela Škapin 3/143
 Silvira Tomasini 3/145
 Majda Vrhovnik 3/145
 Godba glavnega štaba JA za Slovenijo 4-5/201
 Proslavljanje sporazuma med SZ in Jugoslavijo 4-5/205
 Velika množica na Piazza Unita v Trstu 44/207
 Tanki JA na tržaških ulicah 4-5/209
 Proslavljanje osvoboditve na Travniku v Gorici 4-5/215
 Ajdovščina na dan osvoboditve 4-5/217
 Prihod osvoboditeljev v Kranj 4-5/219
 Na dan osvoboditve Jesenic 4-5/220
 Prihod osvoboditeljev na Bled 4-5/223
 Boji z umikajočim se sovražnikom 4-5/227
 Prihod 29. hercegovske divizije v Ljubljano 4-5/231
 Zastave in cvetje na ljubljanskih ulicah 4-5/233
 »Slišali smo, da na iskrem belcu jaha...« 4-5/235
 Simbol belogardizma in domobranstva-Leon Rupnik 4-5/237
 Zlom in vdaja »nepremagljive« vojske 4-5/239
 V Ajdovščini je bila razglašena prva slovenska vlada 4-5/241
 Veličasten sprejem prve slovenske vlade v Ljubljani 4-5/242
 Pesnik Oton Zupančič pozdravlja 4-5/243
 Prihod osvoboditeljev v Novo mesto 4-5/247
 Zdaj zlomljena nemška vojska 4-5/249
 Nemci so ujetim partizanom rabeljsko sekali glave 4-5/251
 Prihod osvoboditeljev v Celje 4-5/253
 Prihod osvoboditeljev v Maribor 4-5/255
 Kolone nemških vojnih ujetnikov 4-5/257

Druga in tretja grupa borcev slovenskega bataljona na poti na sremsko fronto 6-7/297

Na sremski fronti je bilo zaradi vidnosti... 6-7/299

Počitek v bivaku v Satinskih šumah 6-7/300

Borci 5. slovenskega bataljona pri Opatovcu 6-7/301

Na položaju v vodi in blatu 6-7/302

Slovenski bataljon med Rumo in Sremsko Mitrovico 6-7/302

Vožnja z vlakom do Banje Koviljače 6-7/303

Borci 5. slovenskega bataljona prihajajo v Maribor 6-7/305

Dr. František Jordan 6-7/307

Skupina borcev Lackovega odreda 6-7/313

Lackov odred na pohodu na Kobanskem 6-7/317

Zemljevid z zarisano bojno potjo 6-7/331

Dr. František Jordan pred odhodom v domovino 6-7/335

Veljko Vlahović 6-7/363

Gestapovci so 22. julija 1942 v celjskem Starem piskru ustrelili sto talcev 6-7/369

Nemške zveri se niso ustavile niti pred ženskami 6-7/371

Dr. France Škerl 6-7/373

Poškodovani prostori nemškega športnega društva Rapid 8-9/401

Porušeni most čez Dravo 8-9/405

Heinrich Himmler in dr. Siegfried Uiberreither v Mariboru 8-9/413

Edvard Gale-Švigelj 8-9/417

Partizanski kurirji s postaje S-5 8-9/419

Franc Dujc 8-9/425

Viktor Frank 8-9/427

Rudolf Šiškovič 8-9/429

Trg v Podgradu, kjer so Nemci obešali 8-9/430

France Bevk 8-9/435

Naslovna stran Slovenskega partizana 8-9/445

Naslovna stran prve številke Naše vojske 8-9/447

Ovitek 1. številke Slovenskega partizana 1942 8-9/451

Tečajniki Gozdne šole 8-9/476

Večerni zbor tečajnikov 8-9/477

Del taborniške Gozdne šole 8-9/478

Poklonitev ljubljanskega škofa dr. Rožmana 10/491

Predstavniki slovenskih meščanskih strank se zahvalijo Mussoliniju 10/493

Italijanska soldateska s svojimi generali 10/495

Ovitek 4. številke Slovenskega partizana 1942 10/501

Naslovna stran zadnje ciklostirane številke Slovenskega partizana 10/503

Naslovna stran prve tiskane številke Slovenskega partizana 10/505

Zadnja številka Naše vojske 1944 10/509

Prva stran majske številke Slovenskega partizana 1944 10/511

Ivan Sulič-Car 10/522

France Kosmač 10/537

Kvisling Rupnik s svojimi gospodarji 11/555

Beli izdajalci hlapčevsko sodelujejo 11/559

Rupnikova nagrada sodniku Štruklju 11/563

Spomenik NOB v Žužemberku 11/589

Ignac Koprivec 11/595

Dr. Cene Logar 11/597

Marjan Tepina 11/601

Lev Modic 11/603

Tone Tomšič 12/625

Ernest Eipper 12/627

Vida Janežič 12/629

Malči Belič 12/631

Zastava na frančiškanski cerkvi 12/633

Demonstracije pred ljubljansko sodno palačo 12/635

Del uredništva »Naše vojske« 12/647

Uredništvo »Naše vojske« jeseni 1944 12/651

Lojze Lavrič pri rezljanju lutk 12/667

Jurček in Pavliha 12/668

Hitler, eden izmed treh razbojnikov 12/669

PODOBE NA NASLOVNIH STRANEH

Počivajoča partizana na snegu pozimi 1944—45 1/1

Partizanska kuhinja v gozdovih nekje na Dolenjskem 2/1

Partizanski topničarji nekje v Suhi krajini pred pomladjo 1945 3/1

Ljubljana na dan osvoboditve 4/5/1

Kongres OF 16. junija 1945 6-7/1

Slovenski gozdovi — varno kritje in zavetje 8-9/1

Grobnica narodnih herojev v Ljubljani 10/1

Partizanska politična ura v gozdovih 11/1

»Bičkova skala« nad Jelenščami 12/1

Dr. Metod Mikuž

Veliko zgodovinsko leto 1945

Ne more biti nobenega dvoma, da bomo letos praznovali trideseto obletnico naše osvoboditve. Res je, da je bil Beograd osvobojen že 20. oktobra 1944, res je pa tudi, da se je prav na slovenski zemlji končala druga svetovna vojna v Evropi in to šele sredi maja 1945.

Gre torej za dve obletnici, za tridesetletnico osvoboditve slovenske in vse jugoslovanske domovine in za tridesetletnico konca druge svetovne vojne v Evropi. Ne vem, če se bodo te druge obletnice spomnili tudi ostali evropski narodi. Jugoslovanski narodi se bomo gotovo spomnili tudi te druge obletnice in bomo poudarili, da je bil naš boj obenem tudi skupni boj ne samo evropskih, temveč svobodoljubnih narodov vsega sveta proti fašističnemu nasilju. Dobro se je namreč včasih le spomniti, da so bili samo enotni in združeni svobodoljubni narodi vsega sveta zmožni vsaj tedaj uničiti svetovno fašistično nevarnost. Tisto in tolikšno, ki se v najrazličnejših oblikah poskuša še vedno pojavljati in uveljavljati.

Toda vrnimo se k naši, jugoslovanski obletnici. Vsekakor bo vesel spomin na takratne velike in veličastne dni. Veselje in spomin pa bosta tem večja, čim večje bo naše spominjanje na vse štiriletno gorje, trpljenje in izgube preko katerih smo prišli do svobode pred tridesetimi leti. Hočem reči: šele ob tehtanju vsega gorja bomo prav razumeli začetke svobode pred tridesetimi leti in našo svobodo danes.

Poleg tridesetletnice osvoboditve bomo praznovali tudi trideset let obstoja naše nove skupne jugoslovanske države. Prav skupni boj jugoslovanskih narodov je že 1941 pokazal, da jugoslovanski narodi niso nikdar pristali na razkosanje svoje domovine, prav ta boj pa je s svojo revolucionarno vsebino (»da se staro ne sme nikdar več povrniti«) dokazoval, koliko in kaj vse so bili jugoslovanski narodi pripravljeni pretrpeti in žrtvovati, da bo iz narodnoosvobodilnega boja izšla res prava in resnična skupna domovina vseh jugoslovanskih narodov.

Res je, da moremo iskati prve solidne temelje naše nove jugoslovanske stavbe že na drugem zasedanju AVNOJ, a leto 1945 je te temelje še dopolnilo, od sestavitve prve skupne jugoslovanske vlade začetek marca do volitev v ustavodajno skupščino in do proglasitve federativne ljudske republike Jugoslavije konec novembra 1945.

Obletnic je torej veliko in vsaka ima svojo prav posebno vsebino, vsa ta vsebina pa izhaja iz enega samega vira: skupnega boja in zmage jugoslovanskih narodov. Še posebej bi se spomnil, kako naši slovenski vodstveni organi med narodnoosvobodilnim bojem niso opustili nobene priložnosti, da ne bi vezali in poudarjali narodnoosvobodilni boj slovenskega naroda na skupni boj jugoslovanskih narodov. O tem nam zgovorno govori že ena od Temeljnih točk OF, o tem nam govori eden od štirih odlokov vrhovnega plenuma OF (slovenskega narodnega osvobodilnega odbora) iz jeseni 1941, o tem nam govori posebno poverjeništvu v prvi slovenski vladi za osvobojeno ozemlje, narodnoosvobodilni svet junija 1942, poverjeništvu za zvezo z ostalimi jugoslovanskimi narodi, o tem nam govori še nešteto dokumentov, ki so znani in jih ne bomo naštevali. Ne bomo omenjali tudi vseh za vsako slovensko pokrajino pomembnih vojaških dogodkov iz leta 1945. Saj so znani, od velikih sovražnikovih ofenzivnih podvigov zgodaj spomladi 1945, do sovražnikovih poskusov ponekod slovensko osvobodilno vojsko celo uničiti.

Ob vseh teh obletnicah se mora človek skoraj nujno vprašati, kaj vse je prinesel slovenski narod ob osvoboditvi v našo skupno državo? Gre torej za narodno doto skupni jugoslovanski stvari. Bolj ko sodimo trezno in po pameti razmišljamo, večji se nam ta delež zdi, pa tudi, da je vsak jugoslovanski narod prinesel v skupno državo vse, kar je najboljšega zmogel. Ne samo kvarno, tudi povsem nesmiselno in zgodovinsko netočno bi bilo, če bi pretirano poudarjali zasluge samo enega ali nekaterih narodov. To bi nas vodilo tja, kjer smo že nekoč bili, v kajmakčalanske, velikosrbske in velikohrvatske teorije, solunaštvo in tako naprej.

Vsak od jugoslovanskih narodov je prinesel v novo Jugoslavijo svojo na lastnih tleh začeto in izoblikovano vojsko. Točno je, da je začela rasti in se razvijati že od 22. decembra 1941 tudi nova in skupna jugoslovanska armada, a Slovenci smo bili, smo in bomo veseli in ponosni na to, da je pri osvoboditvi Ljubljane sodelovala z našim 7. korpusom 29. hercegovska divizija, ali pa, da živi duh naših prvih slovenskih udarnih brigad še vedno v tej ali oni enoti naše skupne jugoslovanske vojske. S tem naša Jugoslovanska ljudska armada samo pridobiva, obenem pa v kali zatira možnost kakršnekoli že obnovitve ne samo zmotne, temveč tudi nevarne teorije o vojaških in nevojaških narodih. Če bi ta teorija držala kdajkoli in kjerkoli, bi Italijani npr. nikdar ne imeli svojega Rissorgimenta ali slavnega odporniškega gibanja med drugo svetovno vojno, Nemci bi vse vojne dobili in Slovenci ne bi nikoli imeli maja 1942 — sredi fašistične in nacistične evropske trdnjave — takega osvobodjenega ozemlja, ki je nekaj časa, razen komunikacij in Ljubljane, obsegalo skoraj vso ljubljansko pokrajino. Upam si trditi tole: vsak narod, ki brani in dokler brani svojo domovino, je junaški narod in je zato — če hočete — tudi vojaški.

Vsak od jugoslovanskih narodov je prišel v novo skupno domovino že z več ali manj izoblikovanimi organi svoje ljudske oblasti. Slovenci s SNOS, Hrvatje z ZAVNOH itd. Tudi pri obravnavanju in spominjanju tega dejstva je treba zelo paziti, da ne pretiravamo v to ali drugo smer. Nekaj drugega je poudarjati posebnosti v razvoju ljudske oblasti pri posameznih jugoslovanskih narodih, nekaj povsem drugega pa bi bilo, če bi trdili, da je bilo ponekod boljše, ponekod slabše. Le okoliščine, subjektivne in objektivne narave, so bile lahko boljše ali slabše, a te so mogle ustvarjati samo posebnosti v razvoju ljudske oblasti posameznih jugoslovanskih narodov. Če je torej slovenski narod razvijal svojo naravnost čudežno OF v enotno vseslovensko politično in hkrati oblastno

Srečanje v dneh osvoboditve na ljubljanski ulici

organizacijo, je treba obenem vedeti in poznati tudi prav vse, od znane nekdanje slovenske politične razcepljenosti, do dejstva, da se je slovenski narod že na začetku okupacije zavedal, da je obsojen na svojo narodnostno smrt in do dejstva, da je imel takrat med seboj dva velikana duha, Kardelja in Kidriča.

Obletnic bo tudi letos dovolj. Mislim pa, da bo tudi letos najboljšje, če se bomo ob praznovanju naših obletnic — kot vsako leto — spomnili tudi naše sedanjosti. Se kako bomo spoznali, da še vedno velja in mora veljati naše staro partizansko bojno geslo: Na juriš! In to na juriš proti vsemu in vsakemu, kar kakorkoli ovira, da bi naši narodi dosegli to, zaradi česar so pred tridesetimi leti zmagali.

Andrej Rant

Smrt v hribih

*Videl sem ga
ustreljenega.
V temnih hribih
je srečal smrt.*

*Videl sem ga
ustreljenega;
cvetoči travnik
mrtvaški prt.*

*Ne vem ne kdo je bil
in ne odkod.
Vem, mati ga bo čakala
in iskala
povsod.
In morda za njim
zajoče dekle;
na travniku v rosi
solzé.*

*Videl sem ga ustreljenega.
Travnik je v krvi cvetel,
telo je v rožah venelo,
v pticah še trepetal je
strel.*

Zdravko Klanjšček

Udeležba prekomorskih enot v narodnoosvobodilnem boju

Slovenci v južni Italiji in drugih sredozemskih deželah

Konec 1943. leta je bilo v južni Italiji v zaledju zavezniškega bojišča, na italijanskih otokih, v deželah ob severnoafriški obali ter na Srednjem vzhodu veliko primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, pa tudi mnogo jugoslovanskih državljanov, ki so jih fašistične oblasti držale v ujetniških in koncentracijskih taboriščih in zaporih. Vojaška poveljstva fašistične Italije so namreč večino vojakov slovenske in hrvaške narodnosti razporejale kot tujerodce v pomožne službe in v posebne delovne bataljone (bataglioni speciali lavoratori) čim dlje od njihove domovine, zlasti na otoke in v južno Italijo. Ceni se, da je bilo od 60.000 mobiliziranih Primorcev in Istranov v teh bataljonih okoli 35.000 mož. Bili so brez orožja, njihov položaj pa je imel značaj internacije in prisilnega dela. Tisti Slovenci in Hrvati, ki so se ob razpadu Italije znašli v nemškem zaledju fronte, so se prebijali proti domačemu kraju — od teh jih je veliko padlo v nemško ujetništvo — tiste, ki so bili na nasprotni strani bojišča, pa so zavezniki kot italijanske državljanke obdržali v enotah, ki jih je znova oblikovala italijanska vlada Pietra Badoglia.

Tudi tisoči jugoslovanskih pregnancev, zapornikov, internirancev, vojaških ujetnikov, v kolikor jih okupator ni polovil in odpeljal v Nemčijo, so se skušali prebijati proti domovini in želeli pomagati v boju proti osovraženemu okupatorju. Že prej je nastalo v številnih taboriščih močno osvobodilno in protifašistično gibanje pod vodstvom komunistov in drugih patriotov. Organizirano so vstopali v enote italijanskih protifašistov, ponekod pa oblikovali tudi lastne manjše ali večje enote. Pregnanci na zavezniški strani bojišča so od oblasti odločno zahtevali protifašistične ukrepe in izpustitev iz taborišč in zaporov vseh jugoslovanskih političnih obsojencev, če so jih zadrževali, od zavezniških poveljstev pa, naj jim omogočijo sodelovanje v narodnoosvobodilni vojski Jugoslavije.

Tudi med primorskimi Slovenci in istrskimi Hrvati, ki so bili vojaški ujetniki, nekateri še iz bojov v Libiji, Eritreji, Etiopiji in Somaliji leta 1940 po raznih ujetniških taboriščih v deželah Srednjega vzhoda, v Egiptu in drugih severnoafriških deželah, se je že pred kapitulacijo Italije razširilo močno razpoloženje v korist osvobodilnega gibanja jugoslovanskih narodov, čeprav so bile zveze z Ju-

goslavijo še slabotne, vpliv propagande reakcionarnih četniško-kraljevskih krogov pa še močan. Kljub načrtnemu lažnemu prikazovanju razmer v Jugoslaviji je mednje le prodirala resnica o herojskem boju jugoslovanskih narodov pod vodstvom Josipa Broza-Tita in o izdajalski vlogi Draže Mihailovića, ki je bil hkrati tudi vojni minister kraljevske begunske vlade. Osvobodilna fronta v Slovenskem Primorju je posvečala posebno pažnjo vojakom, ki so bili v vojski. Dopusniki in ženske, ki so jih obiskovale, ter v pismih in paketih, so jim prinašali oziroma pošiljali vesti o osvobodilnem boju in propagandno gradivo.

Osvobodilno gibanje je vedno bolj zajemalo tudi enote, ki jih je oblikovala jugoslovanska begunska vlada. Ta je namreč konec maja 1941 v Agamiju pri Aleksandriji oblikovala »1. gardni bataljon kraljevske vojske«.¹ Zaradi pomanjkanja moštva so vanj kmalu začenjali sprejemati tudi primorske Slovence in istrske Hrvate, ki so bili prej italijanski vojaki. Avgusta 1943 je ta bataljon štel okoli 950 mož.²

Sredi 1943. leta je kraljevska vlada v soglasju z zavezniškimi poveljstvi poskušala oblikovati nove pehotne, letalske in mornariške enote v raznih centrih Srednjega vzhoda, v Alžiriji in Tuniziji. Največji je bil tabor v Constantini v Alžiriji. Te enote naj bi v primeru izkrcanja angloameriških enot na Balkanu postale jedro jugoslovanske kraljevske vojske, ki naj bi zagotovila vrnitev kralja ter vzpostavitev kraljevine v Jugoslaviji in stare družbene ureditve, s tem pa tudi vpliv zahodnih držav na Balkanu.

Toda spričo moči jugoslovanskega osvobodilnega boja, ki so ga bojevali narodi Jugoslavije, spričo očitnega sodelovanja Draže Mihailovića in njegovih četnikov z okupatorjem, zaradi veličastnih uspehov, ki jih je NOVJ dosegala ob kapitulaciji Italije od Slovenije do skrajnih južnih meja države, se je med moštvom taborišč proti volji oficirjev in kraljevske vlade razporejen vedno bolj nagibalo na stran NOVJ. Rekrutacija ni uspela. Ko pa so še zvedeli za sklepe Drugega zasedanja AVNOJ v Jajcu in sočasne konference treh najvišjih voditeljev protihitlerjevske koalicije v Teheranu, ki so sklenili pomagati NOVJ kot edinemu strateško pomembnemu činitelju na jugoslovanskem prostoru glede na cilje protihitlerjevske koalicije, je tudi med pripadniki enot kraljevske vlade začelo vreti. Najprej so 1. decembra 1943 v letalski bazi v Kasfereetu izjavili številni vojaki, med njimi je bilo največ primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, da odrekajo pokorščino kralju, in da se smatrajo za pripadnike NOVJ. Izvolili so narodnoosvobodilni odbor, ki naj poišče tudi zvezo z drugimi enotami in z jugoslovanskimi predstavniki. Isto so potem 1. januarja 1944 storili letalci v 94. skadronu v El Ademu pri Tobruku in mornarji v El Ageili pri Aleksandriji. Dan prej so isto naredili celo vojaki kraljeve telesne straže v Kairu, 2. februarja 1944 pa se je tudi v bazi kraljeve vojske v Ganeifi za Tita odločilo 80 % moštva. Britanci so vse vojake, ki so izjavili, da se odslej smatrajo za borce NOVJ, osredotočili v posebnem taborišču pri Ganeifi. Na čepicah so imeli rdeče peterokrake zvezde. Ker je sredi januarja 1944 pokorščino kralju odreklo tudi moštvo gardnega bataljona, lahko ugotovimo, da so te enote kraljevske vojske spričo enotnega pritiska od spodaj dejansko in v celoti razpadle.

Toda borce, podoficirje in oficirje, ki so odrekli poslušnost begunski kraljevski vladi in ki so jih zavezniške vojaške oblasti osredotočile v taborišču v Ganeifi ob Sueškem kanalu — taborišče je nosilo ime »*Yugoslav (Partisans) Camp British Responsibility*« (Jugoslovansko partizansko taborišče pod britansko upravo) —, še dolgo niso poslali v boj v domovino. Razpustili so ga šele 29. aprila 1944, ko je jugoslovanska vojaška misija, ki jo je vodil generalmajor dr. Vlatko Velebit, odločno zahtevala od štaba zavezniške vojske za Sredozemlje, da jim dovoli odhod v bazo NOVJ v južni Italiji. Tedaj je v jugoslovanske enote odšlo 1158 mož, in sicer v prekomorske brigade, v tankovske in letalske enote in v mornarico.³

Mimohod tretje prekomorske udarne brigade na proslavi prvega maja 1944 na Visu

V drugih zavezniških enotah in taboriščih v Alžiriji so po dogovoru med jugoslovansko vojaško misijo in omenjenim štabom izvedli med pripadniki jugoslovanskih narodov poseben plebiscit. Odgovoriti so morali na vprašanje, ali so za kralja, ali za Tita, ali za nikogar. Kljub vnemi četniško usmerjenih oficirjev se je skoro stoodstotna večina odločila za Tita in novo Jugoslavijo. Sredi maja 1944 je okoli štiri tisoč primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov iz Alžirije odšlo v taborišča prekomorskih enot v južni Italiji.

Toda drugim enotam, ki so jih sestavljali primorski Slovenci in istrski Hrvati, in mnogim posameznikom, ki so bili raztreseni v nešteti krajih, niso dovolili odhoda v NOVJ, večinoma pod izgovorom, da so italijanski državljani in da so neobhodno potrebni na dolžnostih, ki jih opravljajo. Ceni se, da je iz dežel Bližnjega vzhoda in severne Afrike odšlo v NOVJ šest tisoč primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Na prav takšne, včasih nepremostljive težave in ovire so naleteli pri svojem vključevanju v NOVJ tudi tisti vojaški ujetniki, ki so jih že prej poslali v večjih ali manjših skupinah v ujetniška taborišča v Indiji, južni Afriki, Avstraliji in celo v Severni Ameriki. V želji, da na nek način sodelujejo v boju proti sovražnikom svoje domovine, so nekateri stopili tudi v britansko vojsko.

Popolnoma drugačno pot so imeli primorski Slovenci, ki so se kot bivši pripadniki vojaških enot oziroma posebnega delovnega bataljona znašli ob kapitulaciji Italije na otoku Kefaloniji in drugih grških otokih Jonskega morja. Na Kefaloniji je ob kapitulaciji italijanske vojske od 15. do 23. septembra 1943 prišlo do hudih bojov med vojniki italijanske divizije »Acqui« in nemškimi četami. Od več kot osem tisoč vojakov te divizije je v boju padlo okoli tisoč dvesto. Nemci so jih postrelili okoli štiri tisoč, okoli tri tisoč pa jih je pogoltnilo morje, ko so ladje, s katerimi so

jih peljali na celino, naleteli na mine. V teh bojih je sodelovala tudi posebna delovna četa primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Imela je trinajst padlih.

Enaka usoda je doletela Slovence, ki so bili na otoku Krfu, medtem ko so se z otoka Samosa rešili v Turčijo. Ko so se septembra 1944 Nemci umaknili s Kefalonije, so vojni ujetniki slovenske narodnosti ustanovili v sestavi grške narodno-osvobodilne vojske (ELAS) posebno enoto pod imenom »*Primorje*«. Enota je 2. decembra 1944 odšla s Kefalonije na celino in potem sodelovala v boju ramo ob rami z grškimi narodnoosvobodilnimi borci, dokler ni 26. februarja 1945 prišla čez Janino in Leskovik v Makedonijo na jugoslovanska tla. Glavni štab Makedonije je marca 1945 ustanovil 1. *samostojni slovenski bataljon*, v katerega so razen Slovencev vključili tudi nekaj istrskih Hrvatov, ki so prišli skupaj z njimi iz Grčije in Albanije. Omeniti je treba še, da je iz italijanskih divizij, ki so bile 1943. leta razmeščene na ozemlju Albanije, zahodne Makedonije ter Kosova in Metohije, prestopilo v vrste albanskih in makedonskih narodnoosvobodilnih borcev že toliko primorskih in istrskih rojakov, da so ustanovili posebno *slovensko partizansko četo*. Ta se je pozneje vključila v Kosovsko-metohijski narodnoosvobodilni partizanski odred, ko pa so 11. novembra 1943 ustanovili 1. kosovsko-makedonsko partizansko brigado, so se kot del njenega 2. bataljona udeležili tudi znamenitega »februarskega pohoda« makedonskih brigad prek severne Grčije. Četa je v bojih do osvoboditve izgubila devetnajst mož.

Veliko posebnih delovnih čet je italijanska vojska razporedila na Sardiniji. Računa se, da je bilo na tem otoku okoli petnajst tisoč pripadnikov jugoslovanskih narodov, med njimi največ primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Čeprav so bili njihovi stiki z domačimi kraji težavni, so vendarle uspevali priti do informacij o uspehih osvobodilnega boja. Tudi njim so organizacije OF Slovenskega Primorja, ki so skrbele tudi za zveze z vojaki, vojnimi ujetniki in zaporniki, pošiljale propagandno gradivo in smernice za delo. Med Slovenci so nastali številni odbori Osvobodilne fronte, protifašistično gibanje pa se je prek njih širilo tudi v druge sredine.

Še po kapitulaciji italijanske vojske je ostalo na Sardiniji pod poveljstvom Badoglievih generalov, ki so ohranili okoli 150.000 mož svoje vojske, triindvajset posebnih delovnih čet in eno taborišče jugoslovanskih ujetnikov. Prihod zavezniških sil na otok ni spremenil njihovega položaja. Primorske Slovence in istrske Hrvate so šteli za italijanske državljane, ki da so še vedno vojaški zavezanci države Italije. Italijanskim enotam so poveljevali fašistični oficirji, ki so ostali na svojih mestih, poveljstva pa so onemogočala sleherno javno organiziranje vojakov slovenske in hrvaške narodnosti. Navzlic zastraševalnim procesom pred vojaškim sodiščem in drugim ukrepom pa je med njimi naraščala zavest, da so dolžni pridružiti se NOVJ. To se je posrečilo le tistim, ki so na kakršen koli način uspeli oditi z otoka na celino ali pa vsaj na Sicilijo. Februarja 1944 so dovolili oditi z otoka vsem političnim zapornikom in jugoslovanskim vojnim ujetnikom, ki so se skoro vsi javili bazi NOVJ v južni Italiji. Na ta ali oni način je uspelo oditi z otoka in se vključiti v NOV okoli štirim tisočem pripadnikov jugoslovanskih narodov. Decembra 1943 je prišla na Sardinijo delegacija jugoslovanske vojaške misije v Bariju. Svetovala je pripadnikom posebnih delovnih čet, naj organizirano zahtevajo od zavezniških oblasti, da jim dovolijo pristop k NOVJ. To so tudi storile, toda v dogovoru s teritorialnim poveljstvom italijanske vojske na Sardiniji so zavezniški vojaški organi premestili okoli šest tisoč primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, pripadnikov posebnih delovnih čet, na Korziko, preden so mogli doseči dovolitev, da odidejo v NOVJ. Uporabili so jih kot osnovno delovno silo v sestavi zavezniške vojaške baze »Northern Base Section« (Severna sekcija zaledne

Prva prekomorska tankovska brigada aprila 1945 v Hrvatskem Primorju

baze), ki je v okviru priprav za desantno operacijo zavezniških sil v južni Franciji gradila pristanišča, letališča in druge zaledne objekte ter urejala dotok opreme, streliva in živil. Posebne delovne čete so preuredili v »slovanske delovne čete« (Slav Labor Companies), ki jih je bilo 27. Oboroženi sta bili le dve stražarski četi. Poveljstvo so prevzeli ameriški oficirji, postopno pa so izšolali v kratkih tečajih potrebno število oficirjev in podoficirjev iz vrst Primorcev in Istranov. Poveljevali so v materinem jeziku.

Ko sta se 7. ameriška in 1. francoska armada v noči na 16. avgust 1944 izkrcali v južni Franciji in se pri Dijonu združili z angloameriškimi silami, ki so se izkrcale v Normandiji, so »slovanske« čete na Korziki na svojih plečih nosile največje breme dela v pristaniščih, letališčih in velikih skladiščih te zavezniške zaledne baze, preko katere so šle ogromne količine blaga in streliva. Ameriška vojska je po uspešnem izkrcanju v južni Franciji oblikovala v Marseillu novo zaledno bazo pod imenom »Delta Base Section« in je v nekaj etapah, od oktobra 1944 do prve polovice maja 1945, premestila vse »slovanske« čete na celino. S tem ukrepom je še naprej odtegovala primorske Slovence in istrske Hrvate od udeležbe v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem boju kljub njihovim zahtevam. Trdila je, da so neobhodno potrebni. V resnici pa se je bala, da bo v primeru, če jih pošlje nazaj na Sardinijo v sestavo italijanskih čet, prišlo do odkritega upora, če jih pošlje na italijansko celino pa se bodo takoj prebili v partizanske baze v južni Italiji in se priključili narodnoosvobodilnim borcev. Ni izključeno, da so pri teh odločitvah igrali že pomembno vlogo tudi politični pogledi na neposredno povojno ureditev ter drugi daljnosežni cilji.

»Slovanske« čete so v južni Franciji dobile tesen stik s predstavniki nove Jugoslavije. Njihovi narodnoosvobodilni odbori so postali javni, organizirali so intenzivno politično, kulturno-prosvetno in vzgojno delo ter zbiranje gmotne pomoči jugoslovanskim narodom, hkrati pa so začeli boj za čimprejšnjo vrnitev v domovino. Kljub podpori političnih, oblastvenih in diplomatskih predstavništev nove Jugoslavije in navzlic množičnim zahtevam primorskega ljudstva ter širše slovenske in jugoslovanske javnosti so se v domovino vrnili šele po končani vojni. V štirih železniških transportih, okrašenih z jugoslovanskimi zastavami s peterokrako zvezdo in napisi, ki so izražali njihove želje in nazore, so med 24. oktobrom in 6. novembrom 1945 le prispeli na Primorsko, na domača tla.

Tiste primorske Slovence in istrske Hrvate, ki so še ostali na Sardiniji, so po odhodu njihovih tovarišev na Korziko reorganizirali v delovne skupine (gruppi avoratori), nato pa so postopno le odhajali hkrati z italijanskimi enotami na celino, ter nato po večini ob pomoči jugoslovanske baze v južni Italiji uspeli priti v NOV.

Baza NOVJ v južni Italiji

Jugoslovanske protifašiste iz italijanskih ječ in taborišč so zavezniške vojaške oblasti najprej zbirale v manjšem taborišču v Tarantu. Prve dni oktobra so jih premestili v Carbonaro v bližini mesta Bari ob jadranski obali južne Italije. Odslej so se tja zgrinjali tisoči jugoslovanskih zapornikov, internirancev, vojnih ujetnikov ter Primorcev in Istranov iz posebnih delovnih bataljonov in drugih enot razpadle italijanske vojske. Pod vodstvom izkušenih političnih aktivistov, ki so bili med njimi, med katerimi je bila tudi članica centralnega komiteja KPS Vida Tomšič, se je začelo med množico pregnancev intenzivno politično, vojaško, organizacijsko in kulturno-prosvetno delo s ciljem oblikovati čimprej močne vojaške enote, ki bodo šle v boj v domovino, ter organizirati gmotno pomoč vsaj tistim področjem Jugoslavije ob jadranski obali, ki so bile dosegljive. Oblikovanje enot je bilo sprva tajno, kajti v vodstvo taborišča so zavezniški organi postavili četnike — bilo jih je kakih 150 — ki so ob kapitulaciji Italije pribežali pred partizanskimi enotami čez morje iz Like in Dalmacije. Konec oktobra so osnovali narodnoosvobodilni odbor, ki je vodil celotno delo.

Akcija za ustanovitev partizanske baze v južni Italiji je hkrati potekala tudi iz domovine. Ob kapitulaciji Italije so narodnoosvobodilne enote osvobodile vso Dalmacijo in otoke, toda nemške enote so kmalu prodrle v glavna mestna središča, nato pa začele zavzemati otok za otokom. Nastal je težak položaj. Veliko število beguncev in ranjencev se je moralo umikati pred okupatorjem z otoka na otok, dokler se niso osredotočili na Visu in Lastovu. Primanjkovalo je goriva za ladje in živeža, partizanska mornarica pa je po zavzetju Splita in drugih pristanišč ostala brez objektov za vzdrževanje in popravljanje plovil. Nudila se je samo še možnost povezave z zavezniškim osvobojenim ozemljem v južni Italiji. Da bi uredili ta pereča vprašanja, je 2. oktobra odplula z Visa v Bari ladja »Bakar« s partizansko delegacijo pod vodstvom dr. Sergeja Makieda ter ranjenci in begunci. Delegacija je uspela priti v stik z odgovornimi zavezniškimi poveljstvi v Alžiriji in Egiptu ter urediti, da je naposled kljub odporu četniških in drugih elementov 15. oktobra odplula iz Barija prva ladja z gmotno pomočjo prek Jadrana na Vis, vrhovni štab NOV in POJ pa je 29. oktobra 1943 določil uradno delegacijo NOV in POJ v Italiji. Baza v Bariju je na najrazličnejše načine začela zbirati trofejno orožje, strelivo, blago in gorivo, živež in sanitetne potrebščine ter jih pošiljati v domovino. Odslej je pomoč

Po zmagoviti bitki za Mostar februarja 1945, prodira tretja prekomorska udarna brigada proti Gradacu

prek baze v Bariju stalno naraščala, čeprav je po količini nihala v skladu s trenutnim političnim položajem. Delegaciji NOV in POJ v Bariju je uspelo že do konca leta 1943 poslati v domovino 5239 ton blaga in orožja.

Šele pred drugim zasedanjem AVNOJ v Jajcu so zavezniki poslali vabilo, naj pride jugoslovanska vojaška misija v Kairo. Dne 27. novembra se je na Glamočkem polju hotela vkrcati na partizansko letalo, da bi odletela v Italijo, toda nemški izvidniški avion ga je opazil in napadel. Padli so šef misije Ivo Lola Ribar, dva britanska oficirja in en partizan, eden pa je bil ranjen. Deset dni kasneje je misija, ki jo je zdaj vodil dr. Vladimir Velebit, le odletela prek Barija in Malte v Aleksandrijo in prišla po dolgem obotavljanju zaveznikov v Kairu v glavni stan zavezniškega poveljstva za Srednji vzhod. Misija je januarja 1944 odpotovala iz Egipta v Italijo, kjer se je zdaj že legalizirano predstavništvo NOVJ 8. februarja 1944 preimenovalo v »vojaško misijo NOV Jugoslavije pri zavezniški komandi za Srednji vzhod«.

Delegacija je imela odsek za pomorstvo in ladje, tehnični odsek in glavno intendanturo. Zavezniki so ji dali na voljo пристanišče v Monopoliju, kakih 35 km jugovzhodno od Barija. V januarju 1944 je razpolagala med drugim tudi z 31 raznovrstnimi ladjami s skupno nosilnostjo 10.595 ton in dvema bolnišnicama. Ko se je reorganizirala v vojaško misijo, je imela vojaški in sanitetni odsek, odsek za prekrbo, propagandni odsek, odsek za notranje zadeve, odsek za begunce ter kmalu še odsek za promet. Proti koncu 1944. leta so se odseki preuredili v oddelke, misija pa se je preimenovala v »predstavništvo nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije in štab baze NOV in POJ pri zavezniški komandi za Srednji vzhod«.

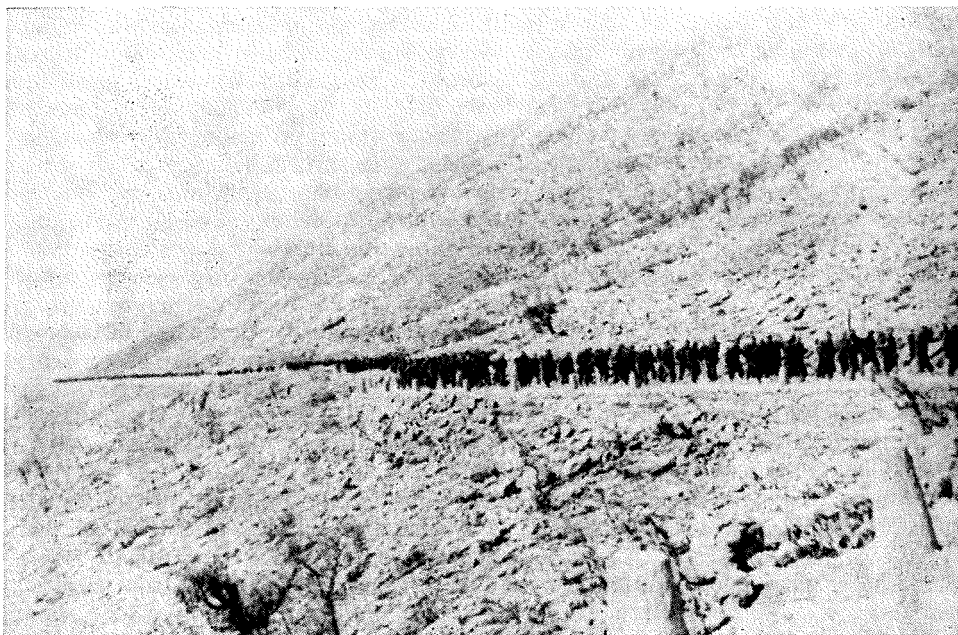
Med poglavitnimi nalogami baze NOV in POJ je bila skrb za ranjence. Nepremični ranjenci in bolniki so hudo ovirali operativno zmogljivost partizanskih enot, njihova nega in zdravljenje v skrivnih bolnišnicah, kot na primer v Sloveniji, pa sta terjala razvejano organizacijo in s tem odtegovala znatne moči, ki bi mogle sodelovati v neposrednem boju. Zavezniki so za prve ranjence iz Jugoslavije bazi dodelili bolnišnico v kraju Modugno, potem pa še v mestu Grumo, nedaleč od Barija. Ko so odstranili četniške elemente, se je delo normaliziralo. Do konca leta je bilo v omenjenih in drugih bolnišnicah v Italiji več kot tisoč ranjencev in bolnikov, ki so jih v Italijo prevažali tudi z letali. Prvega februarja 1944 je bilo v vseh sanitetnih ustanovah v Italiji 1355 ranjencev, ki so se zdravili v sedmih bolnišnicah. Njihovo število je naraščalo. V avgustu 1944 je na primer prispelo iz domovine 2140 novih pacientov, v septembru pa 2075. Ozdravljeni ranjenci in bolniki so se vračali v domovino, ali pa so jih vključevali v prekomorske brigade. Skupno je prek bolnišnic v Italiji šlo 11.842 ranjencev in bolnikov, od katerih je umrlo 723.

Omeniti je treba, da se je v bazo v južni Italiji rešilo pred okupatorskim terorjem tudi 39 674 beguncev iz Dalmacije, od katerih je okoli 28 000 našlo zatočišče v posebnem taborišču El Shatt v Sinajski puščavi. Spricho neugodnih klimatskih razmer in zapostavljanja nekaterih četniško usmerjenih zavezniških organov je bilo življenje v taborišču dolgo časa zelo težko. Kljub temu so si begunci z nezlomljivo voljo in prizadevnostjo organizirali medsebojno pomoč ter intenzivno kulturno-prosvetno in politično delo. Le dvaindvajset jih je bilo iz Slovenije. Begunci iz taborišč v Italiji so se večinoma vračali na jugoslovanske otoke, brž ko so ti bili dokončno osvobojeni, iz El Shatta pa so poslednji transporti prišli v domovino šele marca 1946. leta.

Najpomembnejša naloga baze v južni Italiji je bila vsekakor zbiranje pripadnikov jugoslovanskih narodov in njihovo vključevanje v narodnoosvobodilne enote. V ta namen so oblikovali novo in večje taborišče v Gravini, kjer so postopno nastajale vojaške prekomorske enote. Primorcem in Istranom, ki so jih šteli za italijanske državljane, so velikokrat tudi tu tako italijanske kot zavezniške oblasti na vse mogoče načine preprečevale, da bi se vključili v NOV, jugoslovanska misija pa je izkoriščala sleherno legalno in ilegalno možnost, da bi pripadnikom jugoslovanskih narodov olajšala prihod v Gravino.

Seveda je za enote, ki so se oblikovale iz množice pregnancev, zgrinjajočih se v jugoslovansko bazo v južni Italiji, primanjkovalo vojaških in političnih kadrov. Nekaj so jih mogli izbrati med pregnanci samimi, saj je bilo med njimi tudi bivših partizanov in aktivistov z izkušnjami, patriotskih rezervnih in aktivnih oficirjev in podoficirjev bivše jugoslovanske vojske, toda precej so jih morali poslati tudi iz domovine. Te nove enote, številčno močne in dobro oborožene, hkrati pa globoko prežete z željo, da sodelujejo po svojih močeh v boju za osvoboditev domovine, nove demokratične Jugoslavije, so bile v pravem smislu mednacionalne enote vseh jugoslovanskih narodov, ki so se pripravljale za boj za cilje, ki so bili skupni vsem.

Pozno pomladi 1944 je prispela v Bari-Palese v južni Italiji tudi skupina sovjetskih oficirjev in pilotov ter ustanovila v sporazumu z Angloameričani svojo bazo. Imela je deset letal tipa »Dakota«, ki so jih odstopili zahodni zavezniki v skladu z zakonom o posojilu in najemu. Opremljena so bila s sovjetskimi oznakami. V tej sovjetski bazi je ena od čet 4. prekomorske brigade opravljala vsa dela v zvezi z njenim oskrbovanjem ter embaliranjem in odpremljanjem blaga, ki ga je dostavljala enotam NOV Jugoslavije. Decembra 1944 so jo ukinili, njeno osebje pa premestili v že osvobojeni Beograd.

Pohod pete prekomorske brigade v marcu 1945 prek Velebita

Nastanek prekomorskih brigad in njihov boj v domovini

Prva prekomorska brigada NOV Jugoslavije se je ustanavljala najprej v Carbonari pod vodstvom taboriščnega narodnoosvobodilnega odbora in komiteja KPJ. Enote so se vežbale in urejevale sprva brez vednosti zavezniških oficirjev. V začetku so jo sestavljali štirje bataljoni. Prvi in 2. bataljon sta bila slovenska, 3. črnogorski, 4. bataljon pa hrvaški. Bataljoni so skupaj šteli 1886 mož, ženska četa pa 101 borko. Ko je 3. novembra uradno obiskal taborišče šef delegacije NOVJ, se je brigada prvič uredile v vrste, vendar so jo kot legalno enoto NOV zavezniki priznali šele po plebiscitu dne 17. novembra. Tedaj so vse tiste, ki so se izrekli za NOVJ, premestili v taborišče Gravino, 56 km zahodno od Barija, kjer se je dokončno oblikovala. Konec novembra je že imela šest bataljonov in 2800 mož. Prva skupina okoli tristo borcev je krenila v domovino na Korčulo 25. novembra, zadnja pa 17. decembra na Vis. Brigada je bila oborožena z italijanskimi puškami starega tipa in z lahkimi strojnimi »breda«.

Iz treh bataljonov 1. prekomorske brigade, ki so jih izločili na otokih Šolti, Braču in Visu, ter bataljona, ki je prišel iz baze NOVJ v Italiji, so ustanovili na Visu 2. *prekomorsko brigado NOVJ*,⁴ ki naj bi se izkrcala na kopnem. Odhod na celino je preprečila nemška ofenziva, obe brigadi pa sta se 31. decembra 1943 koncentrirali na Visu, hkrati z enotami 26. divizije 8. korpusa, ustanovljenega 7. oktobra 1943. Nemške enote so namreč v svoji ofenzivi postopno potiskale še neizvežbane mlade partizanske enote in do 13. novembra zavzele v hudih bojih Pelješac, nato pa do 17. novembra Makarsko Primorje. Narodnoosvobodilne enote so se umaknile na srednje-dalmatinske otoke. V nadaljevanju ofenzive so nemške enote v srditih spopadih tudi te osvajale drugega za drugim. Dvaindvajsetega decembra so se izkrcale na

Korčuli in jo v treh dneh zavzele. V bojih za Korčulo se je 1. prekomorska brigada razbila in izgubila čez tristo borcev. V noči na 31. december se je okupator izkrcal na Mljetu, na 13. januar 1944 na Braču in Šolti, v noči na 20. januar pa na Hvaru. Toda NOVJ je organizirala čvrsto obrambo Visa in ga sklenila braniti za vsako ceno kot odskočno desko za ponovno osvobajanje otokov in dalmatinske obale.

Na Visu sta se 1. in 2. prekomorska brigada spet združili v eno. Končno sta se vkrcali na konvoj ribiških ladij in v spremstvu dveh oboroženih motornih jadronic mornarice NOVJ v noči na 4. januar 1944 krenili proti celini. Najprej se je njunih 1650 borcev zaradi prehude burje izkrcalo na Dugem otoku in Kornatu. Ladje so maskirali in skrili po otoških zalivih, v noči na 7. januar pa so se uspešno prepe-ljali do Drage pri Pakoštanah južno od Zadra. Po izredno napornem pohodu čez za-snežene planine so 23. januarja prispeli v Drvar v zahodni Bosni, kjer je bil vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije. Brigado so razformirali. Črnogorce so vključili v 1. pro-letarsko, Slovence pa dodelili predvsem 13. proletarski brigadi »Radeta Končarja«. Prekomorci so se nato udeležili v sestavi 1. proletarskega korpusa bojev v Bosni, Sandžaku in Srbiji, sodelovali so v bojih za glavno mesto Jugoslavije in v Sremu ter v sklepnih bojih za osvoboditev Jugoslavije v Hrvaški in Sloveniji.

Po odhodu 1. in 2. prekomorske brigade se je v bazi NOVJ v južni Italiji nada-ljevalo zbiranje Jugoslovanov. Posebna poslanstva so obiskovala zavezniška tabo-rišča, z rojaki navezovala stike in organizirala njihov odhod v bazo. Številni preko-morci so se ob pomoči italijanskih protifašistov prebijali tudi čez frontno črto z nemškega zasedenega ozemlja. Posebej moramo omeniti bataljon Jugoslovanov, imenovan »Stalingrad«, ki je bil v srednjeitalijanskih hribih v sestavi italijanske ga-ribaldinske partizanske divizije »Marche« kot 4. bataljon njene brigade »Pesaro«. Jugoslovanski ljudje so sodelovali tudi v drugih italijanskih partizanskih enotah po vsej okupirani Italiji. Decembra 1943 se je bataljon »Stalingrad« prebil čez bojno črto na zavezniško stran. Ko je prišel v bazo NOVJ v Bariju, so ga prepeljali na Vis, kjer je bil razpuščen, njegovo moštvo pa so večinoma vključili v 26. divizijo.

Iz množice prispelega moštva so 17. decembra 1943 v Gravini ustanovili 3. *preko-morsko brigado NOVJ*. V njenem 1. bataljonu so bili Hrvati, Črnogorci in Slovenci, v 2. in 3. bataljonu, ki je nastal konec leta, le primorski Slovenci, 4. pa so ustanovili v prvi polovici februarja 1944. V svoji sestavi je imel tudi četo italijanskih prostov-oljcev. Postopno so do tedaj popolnili tudi prištabne enote in službe.

Tretji prekomorski brigadi so določili nalogo, da okrepi obrambo Visa, ki je z vsakim dnem postajal bolj trdna in bolj organizirana vojaška garnizija, trdnjava narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije na Jadranu. Ladja »Ljubljana« je brigado prepeljala v noči na 5. marec na otok, kjer je prevzela svoj obrambni odsek in se junija 1944 vključila v 26. divizijo.

Posadka Visa je septembra 1944 štela že okoli 16 000 mož, ki so se marljivo urili, otok pa je bil od junija dalje sedež vrhovnega štaba NOV in POJ, nacionalnega ko-miteja narodne osvoboditve Jugoslavije in centralnega komiteja KPJ.

Na Visu so bili tudi trije zavezniški komandos, vsak po štiri- do petsto mož, na-rodnoosvobodilne enote pa so z Visa od 19. do 25. aprila 1944 naredile uspešno desantno operacijo na otoka Mljet in Korčulo, od 1. do 4. junija pa na Brač. Šestindvajseta divizija je v začetku septembra začela osvobajati srednje dalmatin-ske otoke. Tako je 3. prekomorska brigada sodelovala v bojih za osvoboditev Kor-čule, s katere so se Nemci umaknili v noči na 15. september, nato pa še v hudih bojih za Pelješac. Za kratek čas se je vrnila na Vis, 18. oktobra pa se je že prepe-ljala najprej na Brač, naslednji dan pa izkrcala na kopnem, v vasi Fistančić in Baška voda v Makarskem Primorju. Sodelovala je v sestavi 26. divizije, okrepljeni s 1. tan-kovsko brigado, v operacijah za osvoboditev Splita, ki je bil v noči na 26. okto-

ber 1944 svoboden, nato pa še za Kašte in Divulje, dokler ni dva dni kasneje vkorakala v Trogir. Po osvoboditvi Šibenika in Drniša, do katerega je prišlo 5. novembra, je brigada krenila proti Liki, da bi hkrati z drugimi enotami 8. korpusa napadla Knin. Splošni napad na to veliko ustaško-nemško oporišče se je začel 26. novembra 1944. Dva bataljona 3. prekomorske brigade sta imela na hribu Balajuša hude izgube. Enote 8. korpusa so sovražnikov kninski obrambni vozeli zlomile 4. decembra. Pri tem je padlo po jugoslovanskih virih 6585 sovražnikovih vojakov, 4758 pa so jih ujeli. Tretja prekomorska brigada je imela 97 padlih. Po boju se je vrnila v Kašte in Trogir na oddih in popolnitev.

Medtem so v južni Italiji nadaljevali s snovanjem novih enot. Že decembra 1943, kot smo omenili, so ustanovili v Monopoliju prvo delovno enoto, ki je imela nalogo pretovarjati blago na ladje, namenjene v domovino. Potrebe za pomožnimi enotami pa so postajale z razširjanjem dejavnosti baze čedalje večje, zlasti tedaj, ko se je organizirala zavezniška pomoč po zraku. Za opravljanje razširjenih nalog v zvezi s pošiljanjem pomoči po morju so marca 1944 ustanovili v Monopoliju 1. delovni bataljon, za pošiljanje pomoči po zraku pa v Brindisiju 2. bataljon. Razen teh dveh bataljonov so sestavili še posebno četo, ki je delala na letališču v Bariju in v sovjetski vojaški bazi v Bari-Palese. Del moštva se je udeleževal tudi poletov transportnih letal. Zavezniki so pošiljali svojo pomoč tudi osvobodilnim borcem v okupirani Italiji, v Grčiji, Albaniji, Romuniji in upornikom v Varšavi.

Skupno je v Monopoliju, Bariju, Brindisiju in v Bari-Palese delalo okoli tisoč mož, med njimi največ primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov. Z vso prizadevnostjo in vnemo so razkladali, skladiščili, embalirali, nato pa nakladali na ladje in letala orožje in blago, ki so ga potrebovale narodnoosvobodilne enote, in tudi kot pomožno osebje v letalih spremljali pošiljke nad ozemlja, kamor so bile namenjene.

Ker je bila večina moštva teh delovnih enot slovenske narodnosti, je glavni štab NOV in POS na zahtevo vrhovnega štaba poslal skupino 32 oficirjev in političnih komisarjev, ki je v Italijo pripotovala z letalom 3. septembra 1944. Vse delovne enote in delavnice v bazi NOVJ v južni Italiji so 7. septembra 1944 združili v 4. *prekomorsko brigado NOVJ*, ki je imela tri bataljone ter komando stana, ki je vodila delo vseh delavnic.

Ko so 31. oktobra 1944 ukinili bazo mornarice NOVJ, saj sta bila osvobodjena velik del dalmatinske obale in Split, je prevzel stan 4. prekomorske brigade tudi skrb za jugoslovanske državljane in ustanove, ki so ostale v Monopoliju in drugod. Med njimi so bili mnogi ranjenci in bolniki. Brigada je ostala v južni Italiji do osvoboditve. Dne 28. maja 1945 se je prepeljala v Split, potem pa sta oba slovenska bataljona prišla čez Reko v Ljubljano, hrvaški bataljon pa je šel v Zagreb.

Med številnimi vojnimi ujetniki, ki so jih poleti 1944 zajele angloameriške čete v Franciji, potem ko so se izkrcale na normandijski obali, je bilo tudi več tisoč slovenskih fantov in mož, ki so jih nemške oblasti mobilizirale v vojsko na Štajerskem, Gorenjskem in slovenskem Koroškem. Samo v ujetniškem taborišču blizu kraja Woodhousely pri Edinburghu na škotskem jih je bilo konec julija že 2700. Oblikovali so slovenski bataljon, v katerega so zavezniške oblasti vključile tudi druge Jugoslovane, ki niso bili v nemški vojski. Tudi v to taborišče so prišli predstavniki kraljevske begunske vlade in skušali pridobivati pristaše za svoje cilje, vendar se je večina izrekla za narodnoosvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov. Ko sta se 12. in 13. avgusta 1944 sestala v Neaplju predsednik britanske vlade Winston Churchill in predsednik nacionalnega komiteja narodne osvoboditve Jugoslavije maršal Josip Broz-Tito in ko je 12. septembra kralj Peter II. moral javno priznati, da je Tito edini voditelj odpora v domovini, 2. novembra pa je bil sklenjen

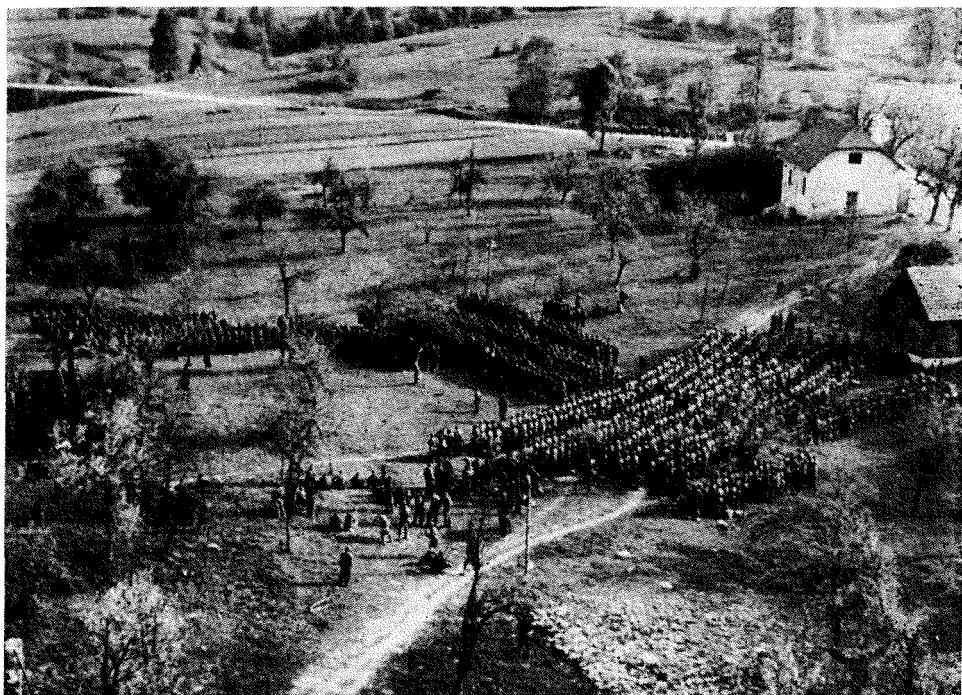
sporazum o sestavi enotne jugoslovanske vlade, je bilo slednjič mogoče, da so prišli v taborišče odposlanci Titove narodnoosvobodilne vojske. Že naslednji dan so večinoma vsi taboriščniki podpisali izjave o vstopu v NOVJ. Podobno je bilo v drugih taboriščih. Jugoslovane, ki so se izjasnili za NOVJ, so postopno osredotočili v taboru češke vojske v Angliji, ki je bil v mestecu Leigh on Sea pri Londonu. Oblikovali so bataljone, ki so odhajali v južno Italijo. Prva takšna skupina se je vkrcala 11. decembra 1944 v Liverpoolu in 24. decembra pristala v Neaplju, odkoder se je z vlakom odpeljala v Gravino, kjer se je medtem spet nabralo veliko Slovencev, večinoma iz Slovenskega Primorja. Vodstvo baze NOVJ v Bariju je sklenilo oblikovati še eno prekomorsko brigado, ki pa naj bi se dokončno uredila v že osvobojenem Splitu. Dne 23. decembra 1944, ko se je v Splitu zbrala dovolj velika skupina prekomorcev, tistih iz Anglije in tudi drugih, med njimi celo nekaj iz Švice in Združenih držav Amerike, so oblikovali 5. *prekomorsko brigado »Ivana Turšiča«*, 5. januarja 1945 pa so njenim trem bataljonom dodali še četrtega. Ko sta v februarju in marcu 1945 prišli novi dve veliki skupini borcev iz Anglije, so ustanovili še peti, dopolnilni bataljon.

Razporejena med Splitom in Zadrom se je brigada najprej urila in politično izobraževala ter izpopolnjevala svoj starešinski sestav, hkrati pa je v sestavi 19. divizije 8. korpusa NOVJ opravljala nalogo zaščite zaledja. Pred pohodom proti Sloveniji, ki ga je začela 17. marca 1945, je štela 2350 borcev, podoficirjev in oficirjev. Najprej se je prepeljala čez Podgorski kanal, nato pa pri Obrovcu zavila prek Velebita v Liko. V sestavi 20. divizije 4. armade JA je od 25. marca do 4. aprila 1945 sodelovala v bojih za Gospić, nato pa je krenila v Slovenijo. V omenjenih bojih je v sestavi 26. divizije sodelovala tudi 3. prekomorska brigada ter prekomorske artilerijske enote in 1. tankovska brigada.

Oblikovanje topniških, tankovskih in letalskih prekomorskih enot

Po umiku narodnoosvobodilnih enot z dalmatinske obale in nekaterih otokov so na Visu ustanovili štab artilerije. Začel je ustanavljati artilerijske enote, ki so bile najprej opremljene z zaplenjenim italijanskim orožjem, nato pa so ga dobivale tudi iz zavezniške pomoči. Najprej so urili posadke in starešine. Do konca februarja 1944 so tako nastale že tri baterije, ki so branile vsaka svoj artilerijski obrambni odsek. Združili so jih v 1. havbiški divizion. Dvajsetega maja 1944 je bilo že končano formiranje in urjenje 1. brdskega diviziona, konec junija 2. brdskega havbiškega diviziona, v začetku avgusta pa so oblikovali protitankovski divizion. Na otoku je bila tudi artilerijska šola in tehnična delavnica. Ko je vrhovni komandant 30. avgusta 1944 izdal ukaz o reorganizaciji artilerije NOV in POJ, se je na Visu oblikovala artilerijska skupina 8. korpusa, sestavljena iz 1. in 2. brdskega havbiškega diviziona in protitankovskega diviziona, grupa posadnega topništva za obrambo Visa, ki je imela 83 orožij ali enajst baterij z orožjem raznih tipov in kalibrov, ter šolski dopolnilni divizion, pogosto imenovan tudi 3. (šolski) brdski divizion.

Vse te enote so v veliki meri sestavljali prekomorci, med njimi pa pretežno primorski Slovenci in istrski Hrvati. Ko je vrhovni štab NOV in PO Jugoslavije pripravil prodor v Srbijo, so konec julija 1944 poslali z Visa v Brindisi v južno Italijo popolnoma opremljeno baterijo in jo z letali prepeljali na pomožno letališče Njegobudja v bližini Šavnika. Hkrati z drugo, v avgustu 1944 iz Barija s sovjetskimi letali prepeljano in na Visu formirano baterijo topov, ki so jo izkrcali na zasilnem letališču pri Šljivovici na Zlatiboru, je bila v sestavi 1. proletarskega korpusa

Peta prekomorska brigada marca 1945 v Črmošnjicah

NOVJ. Obe sta sodelovali v prodoru glavnine enot NOV in POJ v Srbijo in v bitki za Beograd. Se eno opremljeno baterijo so kasneje z letali prepeljali iz Brindisija na letališče pri Gackem in pri Nikšiću 29. hercegovski diviziji. Hkrati z drugimi baterijami te divizije je bila v bojih za Bilečo in Crnogorsko Primorje, potem pa v mostarski operaciji in v bojih za osvoboditev doline Neretve. V sestavi 29. divizije so se ti prekomorski artilerji potem udeležili bojev za Sarajevo, v okviru sklepnih operacij pa bojev za Pivko in Postojno, Vrhniko in Ljubljano.

Artilerijsko šolo na Visu so po odhodu vrhovnega štaba v osvobojeni Beograd razpustili. Vlogo vzgoje artileristov je na otoku prevzel v celoti 3. (šolski) dopolnilni divizion, instruktorji šole in oficirji šolskega odseka artilerijskega oddelka vrhovnega štaba pa so odšli v Gravino, da bi urili moštvo novih prekomorskih artilerijskih enot na topovih, ki so jih dali zavezniki. Ko so 6. novembra prepeljali moštvo 3. (šolskega) dopolnilnega divizona z Visa v Trogir, so po prevzemu topov, vozil in opreme iz zavezniške pomoči formirali 4. brdski motorizirani divizion artilerijske skupine 8. korpusa.

V Gravini so izpopolnili in oblikovali še dva brdska motorizirana divizona, v sodelovanju z Visom pa en brdski divizion. Konec oktobra 1944 so en brdski motorizirani in en brdski divizion poslali čez Dubrovnik 2. korpusu NOVJ, še en motorizirani divizion pa je krenil v Split, odkoder so ga kot 3. motorizirani divizion artilerijske skupine 8. korpusa takoj poslali v Polog, naj zapira smer od Livna. Udeležil se je potem bojev za Knin, v Liki in za Mostar, v sklepnih operacijah pa bojev v Liki, na Reki in pri Gorici. Kot del motorizirane skupine 4. armade se je udeležil tudi pohoda na Koroško.

Seveda so razen artilerijskih enot v Gravini ustanavljali tudi minometne enote. Konec junija 1944 je nastal v južni Italiji poseben minometni bataljon s štirimi četami, oboroženimi s po sedem minometov 81 mm. Septembra 1944 se je že premaknil na Vis. Tri čete so dodelili 9., eno pa 19. udarni dalmatinski diviziji. Tudi 1., 2., 3. in 5. prekomorska brigada so imele po eno minometalsko četo. V 3. prekomorski brigadi so jo, na primer, preuredili kmalu v spremljevalno četo, ki je imela enajst minometov ter po dva protitankovska in protiletalska topa.

V decembru 1944, po kninski bitki, so v okviru 8. udarnega korpusa, v katerem je bilo največ prekomorskih artilerijskih enot, oblikovali iz 1. in 2. brdskega diviziona tri divizione po dve bateriji, ki so jih pridali 9., 19. in 20. diviziji, 4. motorizirani brdski divizion pa so dodelili 26. diviziji. Hkrati so iz drugih divizionov ustanovili motorizirano artilerijsko brigado 8. korpusa, ki se je po srditih bojih v Liki in pri Mostarju 12. marca 1945 preimenovala v težko motorizirano artilerijsko brigado 4. armade JA. Imela je štiri artilerijske divizione ter protitankovski in protiletalski divizion.

Ko je bilo v južni Italiji mogoče oblikovati tankovske enote, so glavni štabi NOV in PO Hrvatske, Slovenije ter Bosne in Hercegovine po smernicah vrhovnega štaba zbrali tankiste, šoferje, mehanike, topničarje in strojničarje. Skupina 37 tankistov, ki jih je zbral glavni štab NOV in PO Slovenije, je krenila iz Metlike 26. januarja. Po dolgi poti čez Črnomelj, Srpske Moravice, Drežnico in Korenico se je v Drvaru pridružila ostalim skupinam. Odšli so v Bari in nato čez Altamuro v Carovigno pri Brindisiju, kjer so ustanovili 1. tankovski, za zdaj le še motorizirani bataljon. Najprej je bilo treba tankiste šolati. V ta namen so jih na zahtevo zavezniškega poveljstva za Srednji vzhod poslali v Egipt na poligon Catadba pri Kairu, kjer se je moštvu priključile še okoli šeststo pripadnikov bivšega kraljevskega gardnega bataljona, ki so prestopili v vrste NOVJ.

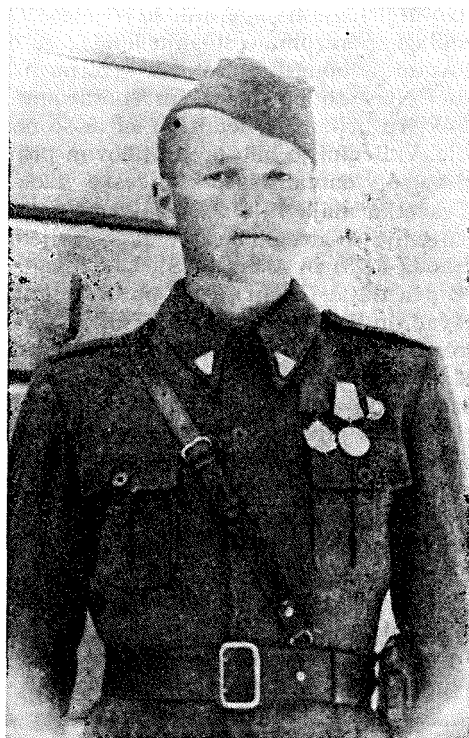
Tankisti so končali intenzivno urjenje v dveh skupinah in so 19. maja krenili na pot proti domovini. Iz Port Saida so jih prepeljali v Taranto, 12. junija pa v Gravino, kjer so oblikovali štiri tankovske bataljone, hkrati pa so urili in popolnjevali še manjkajoče moštvo. Ko sta začeli prihajati zavezniška tehnika in oprema, je 16. julija 1944 vrhovni štab izdal ukaz o ustanovitvi 1. tankovske brigade NOV in POJ. V drugi polovici avgusta se je začela prevažati na Vis. Štela je nad dva tisoč mož in bila oborožena s 56 tanki »Stuart« ter 24 oklepnimi avtomobili tipa »AEC«. Sestavljali so jo trije tankovski, en oklepni in en inženirski bataljon. Najprej je sodelovala v obrambi Visa, nato pa v bojih za osvoboditev Dalmacije.

Severna skupina 1. tankovske brigade se je udeležila bojev za osvoboditev otokov, nato pa pomagala enotam 8. korpusa do bitke za Knin. Južna skupina se je v začetku novembra 1944 izkrcala v Dubrovniku in potem sodelovala z enotami 2. korpusa v mostarski operaciji, v katero so pritegnili tudi severno skupino. Po osvoboditvi Mostarja se je vsa 1. tankovska brigada v februarju 1945 premaknila v širše območje Šibenika, da bi se reorganizirala in pripravila za nadaljnje boje. V sklepnih operacijah za osvoboditev Like, Hrvatskega Primorja, Gorskega kotara, Istre in Trsta je bila osnovna udarna moč enot 4. armade.

V 1. tankovski brigadi je bilo okoli 60 odstotkov primorskih Slovencev, istrskih Hrvatov in drugih prekomorcev. Kljub nacionalni pestrosti je bila trdna in monolitna formacija enotnih jugoslovanskih narodov.

Ko se je 1. tankovska brigada premaknila na Vis, so poslali skupino, ki je štela nad šeststo borcev in starešin iz baze v južni Italiji v Sovjetsko zvezo, naj se izvežba za tankiste, ki bi tvorili 2. tankovsko brigado NOVJ. Konec septembra 1944 so jih z letali prepeljali čez jugoslovansko ozemlje in črto sovjetsko-nemškega bojišča v Romuniji do letališča pri Vinici v Ukrajini, nato pa so šli z vlakom čez Kijev in

Albert Klun, komandant 2. bataljona 3. prekomorske udarne brigade, je sedaj polkovnik v pokoju. Njegova zasluga je, da sta s Srečkom Vilharjem pripravila in objavila vrsto knjig o prekomorskih brigadah

Moskvo v Kolomno, kjer je bilo več tisoč Jugoslovanov, ki so se kot bivši nemški vojaki predali ali pa so jih v bojih ujeli. Okoli tristo, med njimi tudi precej Slovencev iz po Nemcih zasedenega slovenskega ozemlja, so odbrali za tankovsko brigado. Skupaj s prekomorci so se sredi najhujše ruske zime urili na poligonu Tesnicakaja v bližini Tule.

Po končanem urjenju, 8. marca 1945, je bilo vse nared in ustanovili so dokončno 2. tankovsko brigado, sestavljeno iz treh tankovskih in enega motodesantnega bataljona, ki pa ni bil motoriziran. Brigada je imela 56 tankov »T-34«. Celotni brigadni sestav je 26. marca prispel z železnico prek Dobrudže, Sofije in Niša v Beograd. Brigada je sodelovala v preboju sremske fronte in v sklepnih operacijah za osvoboditev severnega dela Jugoslavije.

Po kapitulaciji fašistične Italije so razmere dovoljevale tudi oblikovanje letalskih enot. Na podlagi depeše vrhovnega štaba z dne 28. oktobra 1943, ki je 16. septembra ustanovil oddelek za letalstvo, 14. oktobra pa 1. letalsko bazo NOVJ, so se tudi pri glavnem štabu NOV in POS začeli zbirati letalci iz vseh enot v Sloveniji. Zbrali so jih hkrati z mornarji v Dragi pri Suhorju v Beli krajini. Tridesetega novembra 1943 je prva skupina 32 letalcev in 23 mornarjev krenila čez Vinico, Otočac v Liki in Drvar v Jajce, nato pa čez Marin, Hvar in Vis v Bari. V marcu in aprilu 1944 so poslali iz Slovenije v treh skupinah tudi 94 kandidatov za pilote, skupno pa je odšlo iz NOV in PO Slovenije za potrebe letalstva 37 oficirjev, 74 podoficirjev in 396 borcev, ali 480 mož.

Vsi letalci iz 1. letalske baze so se 30. januarja 1944 preselili v Carovigno pri Brindisiju v južni Italiji, vendar so morali čakati na vključitev v zavezniško letal-

stvo in urjenje na aparatih še tri mesece, preden so jih zavezniški vojaški organi na podlagi sporazuma o šolanju letalskega osebja, ki so ga sklenili 12. marca 1944 z vrhovnim štabom, premestili v severno Afriko na letališče Benina pri Bengaziju. Letalci NOV so po dodatnem sporazumu iz aprila 1944 tvorili poseben kontingent v okviru britanskih letalskih sil in so nosili oznake, da so pripadniki NOV Jugoslavije. V Benini je bilo pred njihovim prihodom še tristo letalcev raznih specialnosti, ki so se v enotah bivše kraljevske vlade izjasnili za pripadnike NOVJ. Tako je bilo v začetku maja 1944 v Benini že čez šeststo letalcev, ki so prišli z vseh strani, iz Slovenije in drugih krajev Jugoslavije ter južne Italije (255), iz dežel Srednjega vzhoda (275) in Alžira (118). Oblikovali so dva skvadrona (squadron), ki sta imela po dva flajta (flight), vsak po osem letal tipa »Hurricane« oziroma »Spitfire«. Prvi skvadron, ki je nosil uradno ime »No. 352. (Yugoslav) Squadron RAF« je končal šolanje 15. julija 1944, potem pa se je preselil na letališče Canne v južni Italiji. Dne 18. avgusta je izvedel svojo prvo bojno akcijo v sestavi 281. vinga (Wing) britanskih balkanskih zračnih sil (Balkan Air Force). V začetku oktobra 1944 se je v isti ving vključil še jugoslovanski drugi 351. skvadron. Toda letališče v Cannu je bilo preveč oddaljeno od ciljev. Najprej so 18. oktobra na letališče na Visu premestili oddelek, ki je imel 4—8 letal, v drugi polovici januarja pa se je tja preselil ves prvi skvadron. Z letališča Canne so letala lahko dosegla črto Pulj—Senj—Otočac, z Visa pa Trst—Novo mesto—Zagreb. Drugi skvadron se je 10. februarja 1945 premestil na letališče Prkos pri Zadru, ko pa so pri Zadru dokončno uredili letalsko bazo 281. vinga, se je tudi prvi skvadron 9. aprila 1945 premestil na letališče Škabrnje. Iz te letalske baze, ki je bila operativno podrejena Britancem, komandant baze pa je bil letalski oficir JA, so letala v bojnih poletih dosegala vso Slovenijo. Oba skvadrona sta opravila skupno 596 bojnik akcij, ali 2191 poletov.

Zaradi izgub in drugih razlogov je vedno bolj primanjkovalo pilotov, Britanci pa so zavlačevali šolanje letalskih gojencev. Zato je vrhovni štab ukazal, naj se šolajo v Sovjetski zvezi. Tudi to so zavlačevali. Odpotovali so šele septembra 1944, in sicer iz Sueza prek Bagdada in Teherana, hkrati z mladinskim bataljonom, ki je štel tristo mladincev, namenjenih za letalske enote.

Ko sta na zahtevo generalnega štaba JA oba skvadrona izstopila iz britanskega letalstva, so 18. maja 1945 ustanovili 1. lovski letalski polk JA.

Tudi v Alžiriji se je slovensko moštvo na zavezniških letališčih in v taboriščih vojnih ujetnikov po prihodu jugoslovanske vojaške misije opredelilo za NOVJ. Opredeljenec so zbirali na letališčih Maison Blanche in Boufarik pri Alžiru pod imenom »Detašman NOV in POJ v RAF — Alžir«. Skupina je avgusta 1944 štela 1252 mož in je po večini delala v delavnicah za popravilo letal. Sestega avgusta 1944 je na svečan način prisegla novi Jugoslaviji. Zahtevi vrhovnega štaba, naj odpotujejo v domovino, ki je že snovala lastno letalstvo, so zavezniki ugodili 15. novembra. Z ladjo se je prepeljalo njenih 1295 mož najprej v Taranto v južni Italiji, nato pa je čez Gravino in Monopoli prišlo 28. novembra 1944 v Dubrovnik. Po dolgem pohodu čez Hercegovino, Črno goro, Kosovo in Metohijo se je v Kuršumliji skupina vkrcala na železnico ter 25. decembra 1944 prispela v Beograd. Moštvo so razporedili v 11. lovsko in 42. jurišno letalsko divizijo ter 9. letalsko bazo, ki jih je NOV in POJ ustanavljala ob pomoči sovjetskega letalstva, in je potem sodelovalo v sklepnih operacijah JA do končne osvoboditve dežele.

V Sovjetsko zvezo je razen že omenjenih 392 mož osebja za letalske enote, ki so potovali čez Teheran po železnici, odšlo še 150 mož z letali. Od teh 542 mož, ki so jim dodali še nekaj letalcev, ki so bili nekoč nemški vojaki, so kasneje oblikovali po en lovski, jurišni in lahki bombarderski letalski polk, vendar se je njihovo šolanje končalo šele po vojni.

Veliko prekomorcev, istrskih Hrvatov in primorskih Slovencev, se je vključilo tudi v mornarico NOVJ. Slovencev je bilo okoli štiristo, od katerih jih je petinpetdeset poslal glavni štab NOV in PO Slovenije, ali pa so prišli v mornarico iz drugih predelov Jugoslavije. Največ jih je bilo na Visu, kjer so imeli tudi intenzivne tečaje za posadke ladij, toda pričakovanje, da bo britanska mornarica predala jugoslovansko ladjeve, ki so ga Italijani zajeli v aprilski vojni 1941, se ni uresničilo.

Omeniti je treba še prometni bataljon, ki so ga 23. septembra 1944 ustanovili iz treh avtočtet, ki so bile že prej v Bariju, Monopoliju in Gravini. Vzdrževal je tudi redni promet s številnimi italijanskimi mesti, v katerih so bile jugoslovanske ustanove in bolnišnice. V marcu 1945 so ga razdelili v dva. Prvi, ki je bil pretežno sestavljen iz primorskih Slovencev, je odšel v domovino, drugi pa je ostal v Bariju kot avtobataljon štaba baze JA. Prvi prometni bataljon, otovorjen z rezervnimi deli, gorivom, opremo in sanitetnimi potrebščinami, vsega 64 tritonskih tovornjakov in dva motocikla, se je najprej prepeljal z zavezniškimi ladjami v Split. Ker ni mogel čez Sarajevo, je krenil v Beograd po daljši poti čez Črno goro, Albanijo in Makedonijo. Tja je iz Bileće pripeljal šeststo dvajset okrevancev, ki so se vrnili iz bolnišnic v južni Italiji. Takoj so ga uporabili v zaledju armad, ki so osvobajale središnji del Jugoslavije.

Množična vključitev v NOVJ primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov, vojnih ujetnikov, zapornikov, internirancev in drugih pregnancev, raztepenih po vsej Italiji in drugih sredozemskih deželah, je bila izraz njihovega patriotizma in odločne protifašistične usmerjenosti. Bila je po eni plati plod intenzivne in organizirane politične aktivnosti Osvobodilne fronte in Komunistične partije, po drugi pa odsev mogočnega narodnoosvobodilnega boja jugoslovanskih narodov. Njihova opredelitev za Titovo Jugoslavijo je potegnila za seboj tudi tiste vojake, ki so se v letih 1941 do 1943 pridružili maloštevilnim enotam kraljevske begunske vlade.

Razkroj enot begunske vlade, ki se je začel najprej od spodaj, je bil popoln. Kraljevsko-četniški generali in politiki so kmalu ostali brez vojske. Načrti, ki so jih snovali v soglasju z desničarskimi krogi zahodnih sil in ki naj bi omogočili vrnitev kralja v Jugoslavijo ter obnove stare vladavine, so ostali na papirju. Ta enotna opredelitev Jugoslovancev vseh narodnosti, med katerimi so bili v večini primorski Slovenci in istrski Hrvati, je imela za zmago narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Jugoslavije zategadelj res daljnosežni in strateški pomen, saj je vnaprej onemogočila kraljevski begunski vladi v zamejstvu kakršnokoli bazo za oblikovanje intervencijskih enot. Z gotovostjo lahko tudi trdimo, da je bila ta množična opredelitev prekomorcev hkrati ena od tistih realnih okoliščin, ki so jo silile, da ni mogla storiti drugače kot skleniti sporazum z nacionalnim komitejem narodne osvoboditve Jugoslavije, ki so ga zahtevali zavezniki, ti pa so se morali odločiti, da ji končno povsem odrečejo pomoč. Tudi izven domovine je bila moč ljudskih množic odločujoč dejavnik jugoslovanske revolucije.

Jugoslovanska narodnoosvobodilna vojska je mogla z moštvo, ki se je zgrinjala z vseh strani v jugoslovansko bazo v južni Italiji, oblikovati pet pehotnih, eno artilerijsko in dve tankovski brigadi ter številne druge posebne enote. To moštvo je tvorilo delno tudi enote, ustanovljene v Sovjetski zvezi. Nove enote so močno okrepile njeno bojno zmogljivost, kajti za sprejem zavezniške pomoči v orožju in opremi ji ni bilo treba slabiti enot v domovini. Ugotoviti je treba, da so enote, ki so jih sestavljali prekomorci, v bojih za otoke, jadransko obalo in drugod po Jugoslaviji pokazale prav takšno zagnanost kot druge, ki so bile ustanovljene v domovini, glede na številčnost, večjo in boljšo opremljenost ter ognjeno moč pa je imel njihov doprinos neprecenljivo vrednost, kar je zlasti prišlo do izraza v sklepnih operacijah za osvoboditev dežele.

Vso vojno se ni zgodilo, da bi katera narodnoosvobodilna enota, ki je nastala v Sloveniji, krenila po nalogu vrhovnega štaba v druge kraje Jugoslavije za dalj časa, ali pa šla v sestav osrednje operativne skupine, ki ji je vodstvo osvobodilnega gibanja Jugoslavije namenilo nalogo, da pomaga reševati ključne strateške cilje. Slovensko ozemlje je bilo tako pomembno, da ni bilo moči občutneje slabiti NOV in PO Slovenije. Vendar je bila udeležba Slovencev v narodnoosvobodilnem boju na področju izven Slovenije in v okviru velikih enot, ki jih je vrhovni štab oblikoval za izpopolnitev strateških nalog, zelo velika prav s pomočjo čet, ki so jih oblikovali iz prekomorcev. Prežeti z idejo jugoslovanske enotnosti in zavedajoč se, da je svoboda Slovencev nedeljiv del svobode vseh jugoslovanskih narodov, so se udeleževali bojev tam, kjer jih je klicala dolžnost, ne oziraje se na to, kje se bodo bojevali in v kateri enoti. Ponekod, kot na primer v Makedoniji, so oblikovali posebne slovenske čete in bataljone, vendar tega niso storili zaradi mednarodnih nasprotij, temveč zato, da bi še bolj poudarili enotnost in bratstvo jugoslovanskih narodov v narodnoosvobodilnem boju.

Če upoštevamo še, da so bili razen prekomorcev izven sestave NOV in PO Slovenije še številni borci iz severne Slovenije, ki so se vključili v enote 10. hrvaškega korpusa, in izseljenci v Srbiji in Hrvaški, ki so sledili tradicijam prve slovenske čete, ustanovljene v Užicu 1941. leta, lahko ugotovimo, da je bil delež slovenskih ljudi v boju za svobodo jugoslovanskih narodov izven njihove ožje domovine povsem v skladu s temeljno usmeritvijo Osvobodilne fronte in da so dali dejanski in znaten prispevek k skupnemu boju za osvoboditev Jugoslavije na vsem ozemlju države od Makedonije do skrajnih severnih in zahodnih meja, ko so v okviru štirih jugoslovanskih armad stopili na tla Slovenije in skupno z enotami, ki so bile v Sloveniji, osvobajali zadnje pedi domovine.

Med prekomorci, ki jih je bilo vseh okoli 35.000, je bilo primorskih Slovencev in Istranov kakih 27.000. Njihova enotnost v boju za osvoboditev in združitev k matični Sloveniji oziroma novi Titovi Jugoslaviji, ki jo je izpričala njihova množična udeležba doma in na tujem, je bila dejstvo, ki so ga morale upoštevati tudi velike sile po končani vojni.

Opombe

¹ Po aprilski katastrofi je bilo v zamejstvu 7 generalov, 114 oficirjev, 54 podoficirjev in 229 vojakov, in sicer v letalstvu 232, mornarici 127, v pehoti pa 45 moških, skupaj 404 (Srečko Vilhar — Albert Klun, Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov v Afriki, str. 120).

² Bataljon je sodeloval tudi na libijski fronti in je junija 1942 po boju pri Halfaji kot del 25. brigade 10. indijske divizije britanskih oboroženih sil varoval letališče v El Dabbu, 120 km od Marsa Matruha, nato pa so ga premestili v Atiro pri Haifi v Palestini. Bataljon je bil septembra 1943 v kraju Sidi el Rama v Libanonu. Tedaj so tiste, ki naj bi se vezbali za letalske enote, začeli pošiljati v Kasferret ob Velikem Grenkem jezeru pri Sueškem kanalu, oziroma v 94. lovski skvadron, ki je bil v Bengaziju v Libiji, od oktobra 1943 pa na letališču El Adem pri Tobruku.

³ Srečko Vilhar, Albert Klun, Narodnoosvobodilni boj Primorcev in Istranov v Afriki, Ljubljana 1970, str. 232.

⁴ Bataljoni, ki so tvorili 2. prekomorsko brigado, so bili formirani 20. oktobra 1943. Brigada šteje ta dan kot dan svoje ustanovitve.

France Filipič

Podoba narodnega heroja Alfonza Šarha-Iztoka

Zunaj je zgodnje jutro, jaz pa sem se usedel k pisalnemu stroju, da nekaj napišem o življenju narodnega heroja Alfonza Šarha-Iztoka, junaka pohorskega bataljona. Več kot tri desetletja so že prešla od njegove smrti, spomin nanj pa je med slovenskim ljudstvom še vedno živ in izročilo o njegovem življenju se vpleta, dvignjeno v pravljličnost, v zgodovino pohorskega bataljona. Šarh se je pridružil v ljudskem spominu svobodnjaškemu junakom naše preteklosti, ki v našem življenjskem prostoru živijo kot simboli stoletnega boja za svobodo in pravično ureditev sveta. Ni slučajno, da si je Alfonz Šarh v partizanih privzel ime ljudskega junaka iz Finžgarjevega romana Pod svobodnim soncem, Iztoka, legendarne osebnosti, v kateri je pisatelj izoblikoval sanje o nekem davnem, pozneje izgubljenem svobodnem življenju, o nekem junaštvu, ki je služilo pravičnosti in o neki ljubezni, katere svetlo luč tudi tisočletje ni moglo izbrisati. Ko tako postavljam črko ob črko na pisalnem stroju, iščem v sebi tiste najlepše besede, s katerimi bi vam rad povedal življenjsko zgodbo o Alfonzu Šarhu in se bojim, da jih ne bom našel, tistih, ki bi naj na pravičen način spregovorile o njegovi življenjski žrtvi, s katero je končal svoj življenjski boj za svobodo in pravico.

Kadar koli pridem v Ruše, v ta naglo se razvijajoči in zdaj še komaj predvojnemu podoben kraj med vznožjem Pohorja in med Dravo, se mi oko vselej preiskuje, joče ustavlja na lobniškem pobočju nad vasjo, kakor da bi tam zgoraj, nad vaškimi potmi in nad letnim gledališčem, ki ga je tako zvesto pomagal Šarh graditi, našlo tisto podolgovato, leseno pohorsko hišo, v kateri se je nekoč v preteklosti naselil rod Šarhov in v kateri je Alfonz Šarh, Fonza, kakor so ga ljudje po domače imenovali, preživel s svojo družino skoraj pet desetletij svojega življenja. Oko išče tisto streho, pod katero so se leta 1941 in 1942 ustavljali pohorski partizani in izpod katere je morala 4. avgusta 1942 Šarhova družina, ker je bil oče partizan, na pot v ječo in v taborišče, Šarhova mama, ki je rodila svojemu možu devet otrok, v smrtni pekel Auschwitz, kjer so jo ubili in zažgali v krematoriju. Toda tiste lesene hiše ni več, ni tako domače s šintli, kot pravijo Pohorci skodlam, krite strehe, tam je zdaj mogočna zidana domačija, najstarejši Šarhov sin, ki je od devetih ostal živ in se vrnil po vojni iz taborišča domov, gospodari v njej. Kakor se je vse naše življenje tako spremenilo v letih po vojni, tako je tudi Šarhova domačija spremenila svoje lice.

Bila je zgodnja pomlad leta 1941, ko je zavihrala vojna nad našo domovino. V dveh tednih aprilske vojne se je sesula stara Jugoslavija, njeni sosedje so si razdelili posamezne dežele, nemški nacistični okupator si je prisvojil skoraj polovico Slovenije. Strahoten zločin se je dopolnjeval nad tem kosom naše domovine, davne želje prenapetih nemških narodnjakov, da bi uničili, potujčili slovenski živelj v naših krajih in si preko ruševin slovenske kulture utrlj pot do Jadranskega morja, naj bi se zdaj dokončno uresničile. Ne bi vam na široko, dragi moji, pripovedoval, kaj vse se je v prvih tednih, v prvih mesecih suženjske okupacije pri nas dogajalo, kako so nacistični policisti in domači izdajalci vdirali v hiše in zavedne slovenske ljudi odganjali v ječe in vozili v pregnanstvo, kako je bila slovenska govorica prepovedana, slovenska knjiga zaplenjena, kako je okupator s prvimi transporti vozil slovenske ljudi v koncentracijska taborišča in ven, v tako imenovani tretji rajh, pod točo zavezniških bombnikov delavce kot sužnje v nemške tovarne. To je bil čas, ko so po vseh plotovih in po vseh zidovih velikanski plakati oznanjali ljudem zmagoslavje nacističnega tretjega rajha, dopovedovali ljudem pri nas, češ da niso Slovenci, temveč domoljubni Štajerci nemške krvi, hkrati pa so plakati grozili z najhujšimi kaznimi, tudi s smrtjo tistim, ki se ne bi podvrgli novi oblasti in novemu redu. Alfonz Šarh se je v tistih dneh vrnil iz starojugoslovanske vojske, ko se je razsula. Kot drugod po Slovenski Štajerski tudi v Rušah, tuji vojaki na cestah, tuji orožniki in z njimi domači izdajalci, mnogi med njimi so se čez noč prelevili iz pristnih Slovencev v čistokrvne Nemce, čeprav je med njimi kdo komaj lomil nemščino. Zavedni ljudje v zaporih, domačije najzavednejših zaplenjene. Stara oblast se je zrušila, staro Jugoslavijo je odneslo čez noč. Ali je res vsega konec, se sprašuje Šarh v tistih dneh? Imeli smo svojo državo, saj ni bila najboljša, delovni človek je bil ponižan in prevaran v njej, socialna neenakost je dušila ljudi, toda vendar je bila to naša domovina, košček svobode nam je dala, slovensko besedo v šole in slovensko pesem na cesto. Zdaj pa — ljudje božji, kaj storiti?

V tistih dneh je Alfonz Šarh pregledal svoje življenje in je sklenil, da se ne bo uklonil tuji oblasti. Še kot mladenič je davno nekoč pobegnil s soške fronte, ker ni hotel nositi na prodaj svoje glave za obstoj ječe narodov, Avstro-Ogrske. Potem je leta 1918, prvega novembra je bilo, ko je Maister zaprisegel svoje ljudi v meljski vojašnici, da se bodo borili za narodno državo, ki se je tedaj porajala in za mlado svobodo, Šarh z zavednimi Rušani pohitel svojemu generalu v Maribor na pomoč. Potem je Alfonz Šarh med obema vojnama deloval pri narodnostnih društvih v Rušah, bil zastavonoša pri Sokolu in sodeloval pri najrazličnejših društvih, posebej pa še pri narodnoobrambnem delu. O, kako je bilo vroče po letu 1938, po tisti pomladi, ko se je Hitlerjev tretji rajh, potem ko je pogoltnil Avstrijo, pokazal na naših mejah in se je Šarh s tovariši boril proti hitlerjvcem pri nas, ki v svoji nadutosti premnogokrat za Slovence niso imeli več druge besede kot »Windischer Hund«, slovenski pes... Ne, ne, tisočkrat ne, ne bo se Šarh upognil, Šarh je ponosen pohorski kmet, Šarh je svobodnjak! Šarh nosi v sebi izročilo Žampov in Čandrov in Hlebov, ki so s svojo žrtvijo pomagali ustanoviti prvo slovensko čitalnico v Rušah, tisoč vezi ga družijo z Lesjaki, Staneti, Pogačniki, Lingli, Sernici, Vigeci, Bečelovimi, Goriškovimi, ki so jih avstro-ogrski orožniki ob začetku prve svetovne vojne gnali kot veleizdajalce v mariborske zapore in je pljuvala na cesti podivjana množica v Mariboru nanje; danes ne more prekrižati tisti čas, ko je zvestoba svojemu narodu bila ljudem v ponos. Ne bo se pokoril Šarh! Pa pridejo v tistih dneh orožniki in ga peljejo v zapor, on pa na zaslišanju na občini razpre srajco na prsih in vzklikne: »Napravite z menoj, kar hočete, ustrelite me, toda jaz vam povem, da sem Slovenec

Stefan Planinc: In memoriam Pohorskemu bataljonu, 1971, olje

in Slovenec ostanem!» Pa se je zgodilo, da so te njegove odločne besede osupnile ljudi, ki so ga zasliševali in se je smel vrniti domov.

Šarh je natančno vedel, da mu okupator ne bo prizanesel in ko so se naslednjič ruški orožniki pokazali na lobniškem bregu, se jim je umaknil. Začelo se je njegovo ilegalno življenje, ki je po svoje pravzaprav že bilo partizansko. Nekaj časa je prebival naskrivaj pri Juršejevih na Smolniku, potem pa se je preselil še višje, na staro domačijo Hlebovih, kjer si je na podstrešju uredil nekakšen bunker. Tu je julija 1941 prišel v stik s prvimi pohorskimi partizani.

Delavsko gibanje je imelo svojo tradicijo v Rušah daleč nazaj, posebno živahno pa se je razpletalo med obema vojnama. Tu je bila tovarna dušika, pa Pogačnikova železarna in nekaj časa tudi velika tovarna vžigalic. V dvajsetih letih je imela tu svoje močne postojanke Neodvisna delavska stranka Jugoslavije, tu je deloval Drago Magdič, sem so hodili Ignac Teršek, pa dr. Milan Lemež, pa France Klopčič. V drugi polovici tridesetih let so komunisti v Rušah ustanovili svojo partijsko celico, pa mladi skojevci tudi svojo organizacijo. Komunistična organizacija v tovarni dušika in pri Pogačniku, organizacija na vasi in organizacija preko Drave v Selnici. Norbert Veber pa Martin Greif, Rudi Piščanec in Franc Jezernik, Trpinov Zdravko in Knifičev Jože, pa Ivan Potrč je bil tam, pisatelj, pa Pavle Žaucer je hodil tja. Delovali so pri kulturnem delavskem društvu Vzajemnost, sodelovali pri narodno-obrambnih akcijah, slikarja Golob in Šušmelj sta bila z njimi in Alfonz Šarh se je spoprijateljil z njimi, je bil rad v njihovi družbi. Potem je prišlo poletje 1941 in ruški komunisti so se vključili po navodilih mariborskega vojnega komiteja komu-

nistične partije v priprave za ustanovitev partizanske čete na Pohorju. Potem so šli sredi julija 1941 preko Ruš prvi mladi ljudje iz Maribora, Boris Čižmek, Vlado Robič, Gustav Svenšek in njegova žena na Pohorje. Rušani so izbrali Hlebov dom za partizane kot prvo postojanko. In Alfonz Šarh, ki je bil že zgoraj, se je pridružil partizanom. Tisti prvi večer, ko so prišli gor, se je rokoval z njimi in odslej jim je zvest pomagač, kot obveščevalec in kurir na terenu, tja do avgusta 1942, ko se pridruži ruški četi.

Alfonz Šarh je imel doslej razgibano življenje za seboj. Tudi v prvi svetovni vojni so ga zasledovali orožniki, toda bil je mlad in samostojen in je odgovarjal samo zase. Zdaj pa je težko breme leglo na njegova ramena, blizu petdeset je star, na domačiji je devet otrok, najstarejši sin jih ima tedaj petnajst, najmlajša punčka pa je šele prišla na svet. Da bi bil bliže doma, si je Šarh v jeseni 1941 uredil bunker nad hišo, od tod hodi k partizanom, pa kdaj naskrivaj tudi domov, ponoči, ali pa čez dan, če je kdo od otrok na straži pred hišo. Ko pritisne jesenski mraz, si Šarh v svojem bunkerju nakoplje pljučnico. Zato si skoplje bunker pod podom na domačiji. Nekaj časa prebiva celo v velikem sodu v kleti. Nekaj tednov visi med življenjem in smrtjo, proti pomladi se mu zdravje izboljša. Včasih za kakšno uro posedi v izbi ob peči, pa mu kakšen otrok zleze v naročje, pa je prijazno in skoraj kakor da ni res, da je zunaj vojna, otroci čebļajo okrog njega, najmlajši fant se mu igra na kolenih. Zgodi se, da Šarh svojega najmlajšega fanta, ki mu še ni tri leta, ostrige. Leta je vedno to zadevo oče opravljal pri hiši. Pa se čez dan, dva prikažejo orožniki. Oče je skrit v bunkerju pod podom, vsako besedo sliši, ki je izgovorjena v izbi. »Kdo pa te je ostrigel, mali,« vpraša orožnik fantička. Fantek molči, očeta ne bo izdal, za nič na svetu. »Ali te je atek ostrigel,« vpraša orožnik. Fantek odkima z glavo. »Kje pa je atek?« zastavi orožnik tisto vprašanje, ki je lahko usodno za Šarha. Šarh pod podom stisne roko k srcu, tako mu bije od razburjenja. Kaj bo sin odgovoril, ali ga bo dete izdalo, da je doma? Pa pride odgovor od zgoraj, tako otroški in tako prisrčen: »Ateka pa je lisica odnesla!« In Šarhu v bunkerju se odvali kamen od srca. Junaki so njegovi otroci, lahko jim zaupa.

V tem letu, ko je Šarh razpet med domačijo in med partizani, se okrog njega odvijajo usodni dogodki. Prvi pohorski partizani si uredijo tabor v mladu nad Hlebovino, odkoder se umaknejo v začetku avgusta 1941, ko je razbito njihovo šolsko taborišče pri Urbančevi lovski koči na Vrelenu, v skale blizu Šumika. V avgustu pride do slovitega napada na orožniško postajo v Ribnici na Pohorju, 17. septembra pa do boja na Klopnem vrhu, ko četa nemških vojakov prvič na Pohorju zbeži pred partizani. Nato partizani odidejo s Pohorja v štajerski bataljon, pride noč, ko na osmi oktober v večernih urah partizani vdrejo v Šoštanj in ga za nekaj ur osvobodijo. Nato konec oktobra štajerski partizani po bitki na Čreti odidejo na brežiški pohod, da bi zaustavili izseljevanje prebivalstva iz posavskega in obsoteljskega pasu. Od 19. septembra je okupator Pohorje razglasil kot zaprto ozemlje in prvi dobri, zvesti ljudje s Pohorja romajo kot talci na morišče, med prvimi iz Ribnice in Lovrenca na Pohorju, marca in aprila 1942 pa tudi iz Ruš, Jože Knifič, Ivan Muc, Blaž Vigec, Edi Buhmajster, Ivan Vranjek, Hinko Pogačnik. Vedno nova imena na rdečih plakatih, vedno nove žrtve v boju za svobodo. Toda med tem se je že vrnilo z brežiškega pohoda nekaj partizanov nazaj na Pohorje, najprej prezimujejo v Pogačnikovi elektrarni, potem se premaknejo višje v planino k Maroltovim, spomladi pa si v gozdu nad Smolnikom uredijo tabor. Maja, junija in julija pridejo novinci iz Maribora, Slovenskih goric in okolice Slovenske Bistrice v četo, ki jo vodi na začetku narodni heroj Miha Pintar-Toledo, potem pa domačin, Rušan Jožek Knifič-Iks. V okolici Ruš prihaja do spopadov, četa razširi svoje delovanje skoraj do Vu-

zenice v Dravski dolini in do Fram na vzhodnem Pohorju. Vse več se v četo vključi Rušanov, med njimi tudi Silva Breznikova in Minka Namestnikova, znana kot partizanka Sonja, legendarna iz poslednjega boja pohorskega bataljona. V juliju pride do hudega spopada z orožniki, dva ruška orožnika na Smolniku obležita mrtva. Alfonz Šarh je z ruško četo v najtesnejši zvezi, prenekaterikrat tabori četa v gozdu nad njegovim domom. Vse tja do tretjega avgusta 1942, ko se nepričakovano, kot strela z jasnega neba zgrne nad Ruše strašna nesreča.

»Los! Los! Schneller! Schneller!« kričijo nemški policisti in izganjajo iz hiš ruških domačij svojce ustreljenih talcev in partizanov. »Hitreje! Hitreje! Gremo! Gremo!« Kamioni stojijo sredi vasi, otroški jok se razlega in moška kletev. Breznikovi, Mucovi, Matavškovi, Eignerjevi. Breznikovi Silvi se posreči uiti, naravnost v partizansko četo gre na Pohorje. Ali bodo nemški policisti šli tudi v planino, na Lobnico? Da. Patruljo štirih mož vodi orožnik Georg Bacher. Vzpenjajo se v hrib in se približajo Šarhovi hiši. Oče Alfonz Šarh se mudi doma, morda je pomagal družini, ki se je pripravljala na žetev. Šarhova mama je spekla štruklje in po hiši diši prijazno kot da ni vojne in vseh strahot. Osem otrok je doma, najmlajša, Marija pa v Mariboru pri teti. Nekdo od otrok je stal pred hišo na straži, da je lahko pravočasno opazil bližajočo se patroljo. »Ata! Nemci prihajajo! Štirje so!« Kolikokrat so že tako prišli, preiskali hišo, zaslišali družino in se spet odpravili v dolino. Tudi danes najbrž ne bo drugače. Alfonz Šarh zleze v bunker v izbi, že je bunker zaprt in posoda z mastjo je postavljena na tistem mestu, kjer so podnice spretno položene čez odprtino. Šarh prisluškuje, udarci na vrata, surov glas, ki zapovedujoče ukaže, da se mora družina nemudoma pripraviti za odhod. Odnekoč, menda izpred hiše se oglasi strel! Kaj se neki zgoraj dogaja? Šarhova mama v naglici oblači otroke, povezuje cule, v naglici stlači nekaj hrane v cekar, otroške nogice topotajo po podu. »Schneller! Schneller!«, priganja rezek glas. Vrstijo se trenutki strašne negotovosti, potem pa je vse nenadoma tako čudno tiho, tako grozljiv molk zagrne hišo. In čez dolgo glas: »Fonza! Fonza!« To je vendar Šarhova sestra, sosedka, Sernčeva, Žampova mama! Šarh odpre bunker in osupel obstane. Vrata iz hiše nastežaj odprta, hiša prazna, povsod razdejanje, v izbi, v spalnici, v veži, povsod kamor pogleda. Žampova mama in njena hčerka Anica sta pred hišo in Breznikova Silva, ki je pribežala iz vasi, je tam. Šarhove družine pa ni nikjer. Pravkar je še po poti med njivami, med zrelim žitom, ki ga to leto Šarhovi ne bodo pokosili, stopala Šarhova mama z osmimi otroki. Otroci za mamó, dva sta se stiskala k njej, enega je nosila v naročju, tistega, ki je nekoč rekel orožnikom, da je tateka lisica odnesla... Najmlajši otroci so držali vsak svoj kos štruklja, kot da bi slutili, da štrukljev nekaj let ne bodo več jedli. »Kaj se je zgodilo, kam so jih odpeljali?« sprašuje Šarh. Ko mu Breznikova Silva opiše, kako so policisti vdrli k njim v hišo in jim je komaj v zadnjem trenutku ušla, polagoma doume vso strašno resnico, čeprav komaj sluti njene posameznosti. Šele čez nekaj dni bo zvedel, kako so njegovo družino prignali orožniki v dolino, kako so mu ženo in otroke naložili na kamion in jih odpeljali v Celje, pa jih tam odložili na dvorišču okoliške šole in kako so čez nekaj dni ločili Šarhovo mamó od njenih otrok, mamó potisnili na transport za Auschwitz, kjer bo čez mesec, dva umrla, otroke pa najprej strpali v mladinsko taborišče Frohnleiten pri Gradcu, potem pa naprej v Nemčijo. Alfonz Šarh se ozre okrog sebe. Kakor da mu je nenadoma ta domačija, ki jo je tako ljubil, zdaj, ko ni njegovih dragih več tu, tuja. In zasliši nek čuden, skrivnosten glas. »Tu nimaš več kaj iskati,« mu govori, »gori v planini te čakajo tvoji tovariši, partizani. Vzemi v bunkerju v gozdu svojo lovsko puško in se jim pridruži!« Alfonz Šarh se počasi napoti v breg, Breznikova Silva za njim in še tisti dan sta bila borca v ruški četi.

Pa je bila jesen lepa, čeprav so ljudje umirali v vojni, visoka trava se je zlatila na pohorskih košenicah. Alfonz Šarh je hodil z ruško četo na akcije in kmalu se je razširil po vsem Pohorju in še daleč čez glas o partizanu z belimi lasmi in sivo brado, ki se je s svojo lovsko puško udeleževal bojov in spopadov, in je povsod, kamor je prišel med vaščane v naseljih, z dostojanstvenim nastopom in prepričujočo besedo vzbujal spoštovanje. Nekdo je rekel, da je to pohorski kralj in to ime se ga je prijelo, šepetano zvečer v zatemnjeni kmečki izbi je vzbujalo upanje, izrečeno kot grožnja, je sovražniku sejalo strah. Po Pohorju pa so hodili z ruško četo takrat že štirje Šarhi, kajti kmalu po tistem, ko so Nemci Šarhove otroke odpeljali v mladinsko taborišče v Frohnleiten, je pet otrok iz Ruš od tam pobegnilo, med njimi Šarhovi trije najstarejši sinovi, Tonček, Ivan in Pepček, ki so pribežali najprej k Žampovi teti nad Ruše, tu počakali na očeta, da je prišel ponje in potem z njim odšli v partizane. Proti koncu oktobra je bilo v ruški četi že preko dvajset ljudi, komandirju, Jožetu Knifiču-Iksu se je pridružil kot politkomisar Franc Osojnik-Kostja, ki je avgusta ušel smrti v poslednjem boju slovenjegoriške čete blizu Ptuja, najstarejši partizan v četi pa je bil Leopold Brenčič-Šaro, ki je kot mornar nekoč že obredel ves svet in spomladi pobegnil iz dunajske tovarne v partizane.

V tej lepi jeseni se je konec septembra pričela na pohorskih kmetijah oglašati večja skupina partizanov; predstavljala se je kot pohorski bataljon. Bilo jih je kakšnih trideset, morda nekaj čez, njihov komandant je bil Rudolf Mede-Groga, njihov politkomisar narodni heroj Jože Menih-Rajko. Hodili so na akcije, revizije, se spopadali z nemškimi patruljami in kamorkoli so prišli, je ljudem komisar Rajko z ognjevito besedo spregovoril o osvobodilnem boju. Tudi ženske so bile v bataljonu, med njimi narodni heroj Pavla Mede, partizanka Katarina, komandantova žena. Osmega oktobra tega leta ponoči je pohorski bataljon požgal nekaj planinskih koč, med drugim Senjorjev dom in Hutterjevo vilo nad Ribnico. Mitja Ribičič, partizan Ciril je bil z njimi tam, ko je komisar Rajko visoko nad ribniško dolino ob plamenem požaru Hutterjeve vile recitiral slovito Župančičevo pesem »Mi gremo naprej, mi gremo naprej, mi strelci!« Neizmerna nočna daljava naokoli, ogenj, visok, kakor da je segel do neba in odprl daljna obzorja, za katerimi se je že porajala prva zarja svobode. Pohorskemu bataljonu se je v naslednjih tednih najprej priključila četa partizanov iz Šaleške doline, čez štirinajst dni po tistem pa še četa savinjskih partizanov. Takšno je bilo navodilo vodstva vseh partizanov na Štajerskem, štaba druge grupe odredov. Pohorskemu bataljonu pa naj bi se v tistem času priključili tudi ruški partizani. In tako sta se proti koncu oktobra odpravila iz pohorskega bataljona, ki je tedaj taboril na Plešiču nad Lovrencem na Pohorju dva njegova partizana, Franc Zalaznik-Leon in Franc Podvinšek-Bruno nad Ruše in 3. novembra pripeljala ruško četo v pohorski bataljon. Pohorski bataljon je tedaj taboril na Skrivnem hribu nad Mislinjami in komandant druge grupe odredov, narodni heroj Franc Rozman-Stane je bil pri njem na obisku. Partizanka Linka Ksela-Jasna, ki je z ruškimi partizani prišla v pohorski bataljon, se spominja, kako pristrčno so se pozdravili borci pohorskega bataljona in Rušani ob tem snidenju in kako je komandant Stane posebej pritegnil Alfonza Šarha k bataljonskemu posvetu. Tam, v tistem taboru je prišlo nato do preosnove pohorskega bataljona, ustanovljene so bile tri čete in še posebej ženski vod, v katerega so se vključile tudi partizanke iz ruške čete, med njimi Kerinova Milka, narodni heroj znana pod imenom Pohorska Milka. Alfonz Šarh je bil z dvema sinovoma dodeljen v drugo četo, najstarejši Šarhov sin Anton, ki so mu dali v partizanih ime Lojzek, pa je prišel k svojemu dosedanjemu komandirju Jožetu Knifiču-Iksu v tretjo četo.

Dnevi so tekli, približala se je zima in pohorski bataljon je hodil na akcije, se spopadal z nemško vojsko, policisti in vermani, domačimi izdajalci in jim bil strah in trepet. Še pred prihodom Rušanov se je oktobra spustil s planine v Oplotnico, kjer je zažgal občino in je vaščanom na mitingu spregovoril narodni heroj dr. Dušan Mravljak, zdravnik, partizan Mrož. In še isti večer, ko je prišlo do presnove pohorskega bataljona, so odšli njegovi borci na akcijo v Mislinjo, zažgali tu tovarno lepenke, kaznovali domače izdajalce in dan pozneje v hudem boju naklestili Nemce na Mislinjskem sedlu. Potem ni bilo skoraj dneva, da ne bi prišlo do spopada ali borbe, do akcije na sovražnikove postojanke ali do rekvizicije. Od Slovenj Gradca do Oplotnice je bilo Pohorje nemirno, hud boj je bojeval bataljon z Nemci 7. novembra nad Ostruhovo žago na Radelpohu, 3. decembra je bil na obisku v bataljonu politkomisar II. grupe odredov narodni heroj Dušan Kveder-Tomaž, pod njegovim vodstvom je šel bataljon v akcijo na policijsko postojanko v Josipdolu pri Ribnici. Naslednjega dne se je bataljon zapletel na Skrivnem hribu v silovit boj, v katerem so padli trije partizani, eden pa je bil hudo ranjen. Alfonz Šarh je bil povsod zraven, pogumen in v prvih vrstah, in vse napore, ki jih sicer težko zmagujejo mlajši, je vzel nase. Tudi vsi trije njegovi sinovi so bili pogumni, celo najmlajši, ki je štel komaj trinajst let, je v poročilu druge grupe odredov decembra deležen posebne pohvale.

V drugi polovici decembra si pohorski bataljon na Osankarici, na planoti blizu kraja, ki mu pravijo Pri treh žeblih, zgradi zimsko taborišče. V polkrogu so postavljene zemljanke, napol vkopane v zemljo in obdane z okopi. Zdaj zapade sneg in večinoma še samo patrolje hodijo na zveze v dolino. Dva dni pred Novim letom bataljon sicer izvede večjo akcijo na Planini nad Zrečami. Ko se bataljon vrne v taborišče, ostane za njim v globokem snegu izdajalska gaz in po njej mu sledijo sovražni ogleduhi. Mesec dni je že, kar so Nemci razpredli svoje vohunske mreže, da bi zvedeli, kje je bataljon, zdaj odkrijejo taborišče na Osankarici.

Osmega januarja 1943 zjutraj več kot dva tisoč nemških policistov, vojakov in vermanov sklene okrog bataljona velik obroč. Dopoldne ob devetih ga zožijo, opoldne na robu partizanskega taborišča padejo prvi streli. Začenja se poslednji boj pohorskega bataljona. Sedemdeset ljudi je obkoljenih, Alfonz Šarh je med njimi. Tri ure traja boj na življenje in smrt. Grmenje pušk, strojnic in minometov odmeva po planini in iz partizanskega taborišča se oglaša pesem, in strašni krik »Na juriš!« se razlega skozi globoki gozd vsakokrat, ko se poženejo partizani v boj, da odbijejo nemški napad. Po treh urah boja se peščica partizanov poskuša prebiti skozi sovražnikove obroče. Alfonz Šarh je z njimi. Pozneje so Nemci pripovedovali, da se je boril kakor lev. Pa je bilo zaman, že skoraj zunaj obroča ga je podrla sovražna krogla. In vsi trije njegovi sinovi so padli z njim tam, na zasneženi planoti.

Sklanjam se nad pisalni stroj, beseda se mi je ustavila, zgodba o Šarhovem življenju je končana. Kaj naj še povem o njem? Da to pravzaprav sploh ni res, da bi bil mrtev, saj se je od tistega dne, ko je smrtno ranjen padel v sneg na Osankarici, zgodba njegovega življenja nadaljevala in se razraščala kar naprej v spominu ljudi, kot pravljica med resničnostjo in sanjami in v hrepenenju po svobodi. Petinštirideset mrtvih partizanov so Nemci odpeljali s Pohorja v Gradec in jih tam zmetali v jarek in zasuli na pokopališču, med njimi Alfonza Šarha. Šarhovo srce se je ustavilo, njegovo življenje pa je kar naprej z nami, v naši zavesti in v našem spominu. Junak Iztok iz Finžgarjeve povesti Pod svobodnim soncem in narodni heroj Iztok iz pohorskega bataljona se vedno znova vpletata v naš domišljjski svet za uro spomina na narodnoosvobodilni boj, in za spoznanje, s kolikšnimi žrtvami je bila pridobljena naša svoboda.

Miha Klinar

Rdeča rapsodija

Podtalni tokovi

Ugasli plameni, a pod pepelom
žerjavka upora ni nehala tleti.
Podtalni tokovi v neдрjih zemlje
pod črnim nasiljem ne smejo umreti.
Se gnala bo kri src rdeče turbine
za luči revolucije, ki nikoli ne mine.
Zato, puntar SIROTNİK,
naprej skozi temine!

ČAS PA JE MORJE, VIHARNO IN SIVO,
OBZORJE MEGLENO JE SIVO KOT JEČE,
KI VANJE JE ČAS ČLOVEKA ZAPRL,
DA BI OBZORJA K RDEČI OBALI,
OBZORJA K ČLOVEŠKI SVOBODI IN SREČI
POD TEŽO ŽIVLJENJA NIKDAR NE UZRL.

Tam pred tovarno
ob mreži je stal
fant
star osemnajst let
Dela zaman je
v tovarni iskal
fant
star osemnajst let.

Gledal sem gledal
bledi obraz
gledal sem gledal
vsak dan
Vsak dan je bil drug
in vendar enak
Vsak rad bi delo
in kruh

Tam pred tovarno
ob mreži je stal
fant
star osemnajst let
Vsak dan bolj suh
vsak dan bolj bled
vsak dan bolj daleč
kruh.

Kdo na križpotjih, v temo izgubljenih,
nam, razdvojenim pred lučmi varljivimi,
prižgal brez laži bo na poti k prihodnosti
pravi signal?

Črni rudarji med skladi premoga
nemočni preklinjajo bedo in glad.
Otroci v barakah kot oljne svetilke
slabotno brlijo, medlijo, ugašajo.
In žene kot sence nemočne in tihe
se spreminjajo v vzdihe,
v solzé se drobijo,
da človek najraje, pijan od brezupa,
nad sabo z dinamitom obok bi porušil
in v smrt se pokopal
pod črnimi skladi premoga
v prah črni
peščica prahu.

Joj, o prejoj!

PROČ Z MISLIMI ČRNIMI!

PUNTAR SIROTNIK
rudar med rudarji
sam beden, sam gladen
pa poje o zarji:
o zarji, ki vabi
vse bedne, trpeče
na breg rdečega jutra
k rdeči pomladi.

ČAS PA JE MORJE, VIHARNO IN SIVO,
OBZORJE MEGLENO JE SIVO KOT JEČE,
KI VANJE JE ČAS ČLOVEKA ZAPRL,
DA BI OBZORJA K RDEČI OBALI,
OBZORJA K ČLOVESKI SVOBODI IN SREČI
POD TEŽO ŽIVLJENJA NIKDAR NE UZRL.

O bratje rudarji, pokopljite strah,
zvrhajte srca z rdečim pogumom,
VI ČRNI KURJACI V NEDRJIH ZEMLJE
VI ČRNI KURJACI V NEDRJIH LADJE
VI RDEČI MORNARJI V MORJU VESOLJA
napolnite kotle z rdečim gorivom,
s svojimi srci poženite turbine,
da se rdeči vijaki zavrtajo smelo
skozi vihar v razbesnelost vodovja.

O bratje rudarji, pokopljite strah
pred črno temino in pred viharji:
zvezda vodnica v srcih nam sveti,
s svetlobo nas kliče, vabi nas k zarji
na breg rdečega jutra k rdeči pomladi.

O-o-oj

O-o-oj

PUNTAR SIROTNIK
rudar med rudarji
večni Prometej
večni upornik
s stavko gladovno
v črnih Trbovljah
rdeči svetilnik
je sredi valovja
viharne in sive
brezciljne vsakdanjosti
z rudarsko svetilko
smelo prižgal
in bratom po srcu
in bratom po delu
dal rdeči signal

za pot
k rdeči prihodnosti.
O-o-oj
O-o-oj

V Lescah so kovinarji
kladiva rdeča pognali
in sebe skovali
v plug, ki ledino
gladnim pravice
zoral je za setev
rdeče pšenice.

O-o-oj
Stavka za stavko trka na vrata
za bedne od vekov na veke zaprta
in zapečaten s tisoč pečati
SIROTNİK V SIROTNİKU ZACUTIL JE BRATA
IN Z BRATI SIROTNİKI ZDRUŽIL SE V PLAMEN
v plamen varilni, ki jeklo prevrta
in s tisoč pečati zapečaten vrata
za bedne od vekov na veke zaprta.

ČAS PA JE MORJE, VIHARNO IN SIVO,
OBZORJE MEGLENO JE SIVO KOT JEČE,
KI VANJE JE ČAS ČLOVEKA ZAPRL,
DA BI OBZORJA K RDEČI OBALI,
OBZORJA K ČLOVEŠKI SVOBODI IN SREČI
POD TEŽO ŽIVLJENJA NIKDAR NE UZRL.

Teža je v duši, pa je srce iziheteti ne more.
Ti jo razumeš. Ti, ki si leta
taval v brezupu za delom in kruhom,
pa so povsod ti, PUNTAR SIROTNİK,
gospodarji-pijavke zapirali duri
ZATO SI BIL, SI IN BOŠ VEČNI UPORNIK
dokler na svetu, na tej žalostni ladji,
človeška svoboda ptica bo v kletki,
dokler pravica bo romala v ječe
vsa nebogljena med bajoneti,
dokler nasilje kapitan bo na ladji,
dokler nasilje krmar bo ob krmilu,
dokler nasilje bo krojilo resnico,
dokler nasilje — sejalec nesloge
z neslogo drobilo bo sužnje uboge,
črne galeote, k pečem prikovane,
črne galeote, vprežene k strojem,
črne galeote, pripete na žice
k razbeljenim veslom na reki ognjeni
in hranjene s sajami, prahom in znojem,
DOKLER BOŠ VOLJNO PRENASAL KRIVICE,
NE BO NE SVOBODE IN NE PRAVICE
Dokler boš žrtev črne nesloge,
bile te bodo z bičem nadloge,
dokler le kaplja boš med kapljami znoja,
dokler boš voljno prenašal krivice,
prenašal krivice voljno brez boja,
ne bo ne svobode in ne pravice.
DROBNO DREVESCE SI, VIHAR TE IZRUJE,
LE V MNOŽICO ZDRUŽEN LAHKO ČLOVEK KLJUBUJE
kot gozd se postavi viharjem po robu,
nasilju kljubuje, kljubuje krivici
in z bojem pravico si izbojuje.

STAVKA ZA STAVKO TRKA NA VRATA
ZA BEDNE OD VEKOV NA VEKE ZAPRTA
IN ZAPEČATENA S TISOČ PEČATI.
SIROTNIK V SIROTNIKU ZAČUTIL JE BRATA
IN Z BRATI SIROTNIKI ZDRUŽIL SE V PLAMEN:
V PLAMEN VARILNI, KI JEKLO PREVRTA
IN S TISOČ PEČATI ZAPEČATENA VRATA,
ZA BEDNE OD VEKOV NA VEKE ZAPRTA.

Rdeči splavarji
na rekah ognjenih,
železarji-sirotniki
iz moje doline
so nagnali zvodnike
sejalce razdora
sejalce nesloge
in se pretalili
in se prekalili
v jeklo in gong
ZA OZNANILO UPORA.

Količevski delavci
so kriknili v bedo
in z ognjenimi črkami
svojo besedo
so zapisali
na rdeči lepak.
Rudarji v Poljčanah
so rove zaprli
in naravnali
da bedo bi strli,
na rdečo koračnico
rudarski korak.

Na tehtnico časa
študentje v Ljubljani
so položili
rdečo utež

sinovi sirotnikov
sirotniki sami
so zakorakali
z ramo ob rami
za rdečo zastavo
sami proletariat.

Kranjski tekstilci
napeli nove so statve
in njihov votek
je nove votke pognal
v Loki, Tržiču in Tacnu
preko Ljubljane
do Maribora
kot da Slovenija vsa
rdeče so statve,
ki nanje je NAROD SIROTNIK napel
nit rdečo upora.

Stavka za stavko ... Srce mi v zanosu
delavske kronike liste odpira
in ko jih prebira, komaj da sluti
v rdeči svetlobi
kapljo grenkobe
sirotnikove bridke
in grenke povesti.

Marjan Žnidarič

Uničevanje slovenske kulture v Mariboru leta 1941

V želji, da bi slovenskemu prebivalstvu uničil narodno zavest in s tem skrajšal proces popolnega ponemčenja Maribora, se je okupator odločil uničiti tudi slovensko kulturo. Za izvedbo te naloge so bili zadolženi naslednji okupatorjevi uradi v Mariboru: pooblaščenec za kulturo pri šefu civilne uprave dr. Josef Papesch, kulturni urad pri zveznem vodstvu Štajerske domovinske zveze, ki ga je vodil Pipa Peteln in ki je bil hkrati tudi vodja mestnega kulturnega urada, vodja kulturnega oddelka v vodstvenem uradu II okrožnega vodstva Štajerske domovinske zveze Maribor-mesto Ferdinand Hartinger, nacionalnopolitični referent dr. Helmut Carstanjen in urad državnega komisarja za utrjevanje nemštva.¹

Zlasti si je okupator prizadeval uničiti vse slovenske knjižnice v Mariboru. Nalogo, širokopotezno pleniti in popolnoma uničiti slovenske knjižnice je prevzela Štajerska domovinska zveza še pred formalno ustanovitvijo, saj je Franz Steindl že 25. aprila 1941 naročal političnim komisarjem, da je treba čimprej potegniti vso slovensko literaturo iz Spodnje Štajerske. Izvedbo zaplembe slovenske literature so politični komisarji poverili orožništvu, nadzorstvo nad plenjenjem slovenskih knjig pa je prevzel nacionalnopolitični referent dr. Carstanjen. Najbolj se je okupator zanimal za študijsko knjižnico v Mariboru, ki je bila najvažnejša in največja knjižnica na slovenskem Štajerskem. Njen knjižni fond je znašal okrog 40.000 knjig. Med velikimi knjižnicami v Mariboru, ki jih je okupator skoraj popolnoma uničil, so bile še knjižnica delavske zbornice (ob okupaciji je štela okrog 18.000 knjig), ljudska knjižnica in prosvetna knjižnica, močno pa je bila prizadeta tudi škofijska knjižnica. Enaka usoda je takoj po zasedbi Maribora doletela tudi večino šolskih knjižnic, saj so vojaške enote, oddelki SA in policije, ki so zasedli mnoga šolska poslopja, brez pomislekov uničevali slovenske knjige in arhive po šolah. Za njimi pa je gestapo smotno iskal in plenil kronike in druge šolske spise, v katerih je iskal nacionalnopolitično gradivo o političnem prepričanju ljudi, o odnosu do volksdeutscherjev, o prevratni dobi 1918/19 in podobno. To gradivo naj bi mu predvsem služilo pri izganjanju in preganjanju narodno zavednih Slovencev.²

V študijsko knjižnico v Mariboru, ki je ob okupaciji zavzemala vse prostore v prvem nadstropju današnje gledališke zgradbe, je prišel okupator že 9. aprila 1941 z namenom, da v njenih prostorih namesti svoje vojaštvo. Po zaslugi odločnega

odklonilnega stališča takratnega ravnatelja Janka Glazerja se to ni zgodilo. Že nekaj dni pozneje pa se je Pipo Peteln, kulturni referent Kulturbunda in poznejši vodja kulturnega urada v Štajerski domovinski zvezi, zanimal za knjižni fond študijske knjižnice in ob tej priložnosti zasedel veliko kazinsko dvorano, v kateri bi naj zbirali knjige drugih mariborskih knjižnic. Od tu bi jih potem vozili na avstrijsko Štajersko. V naslednjih dneh so v kazinski dvorani res začeli zbirati knjige, cenzurirale pa so jih v glavnem ženske, članice Kulturbunda. Maja so začeli voziti slovenske knjige tudi na sedež Štajerske domovinske zveze, najprej v Slovensko, nato pa v Mladinsko ulico.³

Janko Glazer je ostal ravnatelj knjižnice do 22. aprila 1941, ko je bil odpuščen in pozneje izseljen v Srbijo. Za njim je postala ravnateljica knjižnice ruska emigrantka kneginja Elizabeta Obolenska, ki je delala v knjižnici že pred vojno. V knjižnici je ostala do marca 1945, ko se je umaknila iz Maribora na Koroško, od tam pa pozneje v Kanado. Razen Obolenske so med vojno delali v knjižnici še Frida Cimperman kot pomožna uslužbenka (od 15. maja 1941 do 20. januarja 1942, ko je bila z družino preseljena v Zagreb), Jakob Stupan iz Počehove kot hišnik (nastopil že 10. maja 1941) in neka Lukmanova kot volonterka. Po podatkih iz aprila 1943 so bili poleg omenjenih zaposleni v knjižnici še knjižničar Maksimilijan Oberegger iz južne Tirolske, katalogizatorica Auguste von Schmidt iz Madžarske in čistilka Ljudmila Jamšek.⁴

Že maja 1941 pa je prišel iz deželne knjižnice v Gradcu bibliotekar dr. Erich Drew z nalogo, da iz obstoječega izbere tak fond knjig, ki bo nacionalsocializmu najbolj ustrezal. Ostala je zlasti nemška beletristika in nemška znanstvena literatura o slovenski Štajerski, skupno 3.428 knjig. Od slovenskih knjig so v ta fond uvrstili le Krajevni leksikon Dravske banovine in še to iz povsem praktičnih razlogov, ker so ga potrebovali. Nekaj knjižnega fonda je bilo uničenega oziroma poslanega v papirnice. Niko Vrabl, takratni upravnik moške kaznilnice, se spominja odvažanja knjig iz študijske knjižnice in ravnanja z njimi takole: »Nekega dne, datuma se ne spominjam več, sem videl, da je stal pred poslopjem študijske knjižnice na Slomškovem trgu velik odprt tovornjak, na katerega so z balkona prvega nadstropja metali knjige. Knjige so frčale po zraku ter padale deloma na avto, deloma na cesto. Drugikrat... sem šel iz Orožnove ulice k profesorju Bašu v pokrajinski muzej. Padal je sneg ter je bilo vse mokro. Pred glavnim vhodom poslopja študijske knjižnice je zopet stal odprt tovorni avto; neki moški je nosil v posodi za premog knjige in jih metal na avto, tako da so deloma padale v blato na cesti...«⁵

Del knjižnega fonda je prevzel nacionalnopolitični referent dr. Carstanjen, ki je kot pomožni aparat za svoje politično propagandno delo na Spodnjem Štajerskem prevzel zlasti časopisje ter zgodovinsko, narodopisno in politično literaturo. Največ knjig iz študijske knjižnice v Mariboru pa je prevzela deželna knjižnica v Gradcu. Na posredovanje Franja Baša so se za te knjige zavzeli ravnatelj deželne knjižnice v Gradcu dr. Julius Schütz in bibliotekarja graške univerzitetne knjižnice dr. Anton Kern in dr. Paul Micori, s katerimi je študijska knjižnica pred vojno imela prijateljske stike. Dr. Schütz je namreč dal v deželno knjižnico prepeljane knjige nedotaknjene spraviti v skladišče, tako da so bile po vojni vrnjene v istih zabojih, v katerih so bile odpeljane.⁶

Žal pa so bile že v začetku okupacije iz študijske knjižnice v Mariboru odpeljane nekatere posebne redkosti. Med temi je bilo vseh pet zvezkov Kranjske čbelice, izvod prve izdaje Prešernovih Poezij, izvod Levstikovih pesmi, izvod Cankarjeve pesniške zbirke Erotika, prvi slovenski mladinski časopis Vedež in edina številka Jurčičevega Glasnika. Po restituciji je knjižnica dobila vrnjene kake štiri petine

svojih nekdanjih zbirk, med nevrnjeno petino pa so vse prej naštete redkosti. Do znatne škode je prišlo tudi med posameznimi letniki revij, s katerimi so kurili ruski vojaki.

Za močno zmanjšani knjižni fond študijske knjižnice, ki je ostal v Mariboru in ki so ga dopolnili z dostavki politično propagandnega značaja, sta zadostovali balkonska in orkestralna dvorana (v južnem in vzhodnem delu zgradbe), ostale prostore pa je prevzelo gledališče. Okupator je smatral, da mariborska študijska knjižnica v takem obsegu ni primerna za preureditev v nemško študijsko knjižnico. Zato so 30. junija 1941 sklenili, da se študijska knjižnica, ki je sedaj imela le okrog 5–6000 knjig, preimenuje v mestno knjižnico (Stadtbücherei) z značajem ljudske knjižnice, kakršne je vodstvo Štajerske domovinske zveze v tem času začelo ustanavljati po vsej slovenski Štajerski.⁷

Ker je prva kampanjska akcija plenjenja in uničevanja slovenskih knjig prizadela predvsem knjižnice društev, šol, ustanov itd., sta Steindl in dr. Carstanjen jeseni 1942 v zvezi s tako imenovano »veliko jezikovno ofenzivo« priredila novo kampanjsko akcijo plenjenja in uničevanja slovenskih knjig, ki naj bi prizadela predvsem zasebne knjižnice.⁸

Banovinskega arhiva in pokrajinskega muzeja v Mariboru okupacija ni prizadela tako kot študijsko knjižnico. Glavni in načelni vzrok je bil v različnosti fondov. Domoznanstveno gradivo arhiva, zlasti pa muzeja, so Nemci tolmačili kot »štajersko« in videli v njem priče nekdanje politične pripadnosti in izraz vključenosti v nemško gospodarsko in kulturno sfero. To z njihovo tezo o nemštvu slovenske Štajerske ni bilo v nasprotju, medtem ko je študijska knjižnica bila po gradivu izrazito slovensko poudarjena. Zato so arhiv in muzej pustili. To, da so bile zbirke v reprezentativnih prostorih, ki bi jih bilo težko s čim drugim opremiti enako ustrezno in učinkovito, je načelno odločitev, naj ostanejo, še podprlo. Obe ustanovi je prevzela mestna občina, vodilni položaj pa je pripadel muzeju.⁹

Z okupacijo je banovinski arhiv v Mariboru prenehal obstajati kot samostojna ustanova, priključen je bil tedanjemu mestnemu muzeju. Zasedeno ozemlje Spodnje Štajerske pa je prišlo v območje graškega pokrajinskega arhiva (Reichsgauarchiv), ki je v svojstvu arhivskega konservatorja v letih 1941–1945 upravljal vse arhive na slovenskem Štajerskem. Šef civilne uprave dr. Uiberreither je za pooblaščenca za arhive na Spodnjem Štajerskem imenoval vodjo graškega pokrajinskega arhiva dr. Ignaza Nösslböcka. Ta je za evidentiranje arhivskega gradiva na slovenskem Štajerskem določil štiri osebe, med katerimi je bil najtemeljitejši arhivar dr. Wolfgang Sittig iz Gradca. Eno od zbirnih skladišč evidentiranega arhivskega gradiva je bilo tudi v Mariboru, od koder so ga večino v letih 1943 in 1944 odpeljali v različna skladišča na Zgornjo Štajersko, kar so po vojni nekateri avstrijski arhivariji opravičevali z zavarovanjem pred bombnimi napadi. Mnogo arhivskega gradiva je izginilo brez sledu, veliko pa je bilo med okupacijo tudi uničenega.¹⁰

Že maja 1941 pa je vodstveni urad II zveznega vodstva Štajerske domovinske zveze v Mariboru ustanovil posebno arhivsko institucijo, ki jo poznamo kot Zentralarchiv für die Sammlung zeitgeschichtlicher Dokumente (Osrednji arhiv za zbiranje dokumentov sodobne zgodovine). Naloga tega arhiva, ki ga je vodil Avgust Stoin-schegg s sedežem v Mladinski ulici 12, je bila opredeljena takole: »zbirati in hraniti vse dokumente, ki zajemajo Spodnjo Štajersko v njenem 23-letnem boju za vrnitev v velikonomški rajh«. Arhiv se je delil v naslednje oddelke: na fototeko, knjižnico, zgodovinski oddelk, časopisni oddelk in na zbirke (značke, zastave, letaki in plakati, gramofonske plošče, uniforme in orožje). S tem je bil ustanovljen neke vrste arhiv Štajerske domovinske zveze, ki pa se ni dobro obnesel.¹¹

V pokrajinskem muzeju v Mariboru je bil položaj med okupacijo težji kot v katerem drugem slovenskem muzeju. Iz pokrajinskega muzeja je nastal mestni muzej (Stadtmuseum). Njegovo delovno območje je bilo sedaj samo mesto Maribor, nad ostalim ozemljem, ki ga je upravljal mariborski muzej, pa je bedel graški Joaneum. Sreča v nesreči je bila, da okupatorska oblast ni imela namena odpeljati dragocenih muzejskih zbirk v tujino. Velika prednost muzeja pred drugimi mariborskimi kulturnimi institucijami je bila v tem, da je kot vodja muzeja ostal na svojem delovnem mestu njegov predvojni ravnatelj Franjo Baš. Nemci so ga sprejeli v službo 23. maja 1941. Čeprav na zunaj ugodno, je bilo to zanj osebno v resnici mučno breme, za usodo mariborskih kulturnih ustanov v času okupacije, zlasti še muzeja, pa je predstavljalo dragoceno zaščito. Kot vodja muzeja je Baš lahko spravil na varno gradivo, ki je bilo ogroženo, ker je presegalo »štajerski« okvir. Že pred okupacijo, ko je postalo očitno, da bo kmalu prišlo do vojne, je Baša mučilo vprašanje, kam z najdragocenejšimi predmeti, ki bodo verjetno prvi na udaru okupatorja. Odločil se je, da jih bo zazidal v gradu. To je napravil 5. aprila 1941, dan pred nemškim napadom na Jugoslavijo. Poleg dragocenih muzealij so takrat zazidali tudi nekaj najpomembnejšega rokopisnega gradiva iz študijske knjižnice. Zazidane muzealije in arhivalije so vojno razmeroma dobro prestale. Skrivališče je zidar, ki je gradivo zazidal, sicer izdal, vendar je okupatorja zanimalo samo to, če ni med zazidanim gradivom morda tudi razstrelivo. Baš pa je tudi drugače skrbel, da so zbirke ostale neokrnjene, npr. kvalitetne garniture starega pohištva, ki bi naj bilo dano »na posodo« za reprezentančne namene.¹²

Baš se je ves čas okupacije omejeval v glavnem na interno delo v muzeju in v arhivu, ki je bil priključen muzeju. Tekle so priprave za postavitve muzejskih zbirk, za ureditev skladišč za arhivalije, za urejanje in čiščenje muzejskih prostorov, za popravilo poškodovane strehe in podobno. Pozivom, da bi kake probleme obravnaval znanstveno, se je izmikal z izgovorom, da mu manjka za tako delo ustrezna literatura. Da bi se izognil tendencioznemu pisanju, je v časopisju — največ v Marburger Zeitung — objavil nekaj poljudnih člankov, za katere je izbiral teme tako, da se je lahko omejil zgolj na faktografske informacije. V tem času je Baš raziskoval tkalstvo v Dravski dolini in sestavljal okupatorsko bibliografijo, ki jo je po osvoboditvi objavil v Zgodovinskem časopisu.¹³

Do leta 1943 muzej za javnost ni bil odprt, kajti nemška okupacija je prekinila zaključna dela pri ureditvi muzejskih zbirk v Mariboru. Otvoritev muzeja bi morala biti v začetku maja 1941. Do otvoritve muzejskih zbirk, sedaj urejenih seveda po okupatorjevih željah, je tako prišlo šele 31. januarja 1943, ko so bile odprte arheološka, etnografska in prirodoslovna zbirka. Za to priložnost je Baš napisal tudi kratek vodič po arheološki in etnografski zbirki.¹⁴

Delovanje muzejskega osebja med vojno je bilo skrajno omejeno in pod budno kontrolo policije ter Štajerske domovinske zveze. Baš je moral vsak mesec redno pošiljati vodji mestnega kulturnega urada Pipu Petelnu delovna poročila. Iz teh poročil je razvidno, da se muzej kakšnih obsežnejših akcij ni loteval. Je pa Baš sodeloval z deželnim muzejem v Gradcu, zlasti z arheologom dr. Walterjem Schmidom. Julija 1941 je pomagal pri pripravah za Schmidova izkopavanja v Modriču in Forminu, ni pa znano, ali je Baš vedel za izkopavanja A. Magga marca 1941 v Pivoli pri Mariboru. Nove muzejske pridobitve so bile redke in še v takih primerih je šlo največkrat za varstvo umetniških slik ali predmetov. Aprila 1942 je bilo npr. pripeljanih v varstvo 19 umetniških slik in 47 predmetov, muzej je dobil v varstvo tudi dragocenosti iz zaplenjenega premoženja, ki mu jih je poslal pooblaščenec državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Podatki o novih arheoloških pridob-

bitvah izvirajo šele iz leta 1943, ko je bila oddana v muzej kamnita sekira iz Činžata. Z gradbišča elektrarne Mariborski otok so poleti 1943 prinesli v muzej nekaj bronastih in železnih predmetov, naslednje poletje pa je Baš nabral nekaj prazgodovinskih najdb ob vznožju grajskega griča v Limbušu.¹⁵

Razen Baša, ki je bil vodja muzeja, je bil v začetku okupacije v muzeju nastavljen še Ivan Meznarič kot hišnik. Kmalu za njima je prišel še preparator Franz Wallner, ki je urejeval prirodoslovno zbirko. Administracijo je vodila Pavla Golobova, tajnica Pipa Petelna, ki je imel svoj urad v gradu. Priložnostno je delal v muzeju tudi brat Pavle Golobove, ki je bil študent umetnostne zgodovine. Po letu 1943 je prišlo v muzeju do nekaterih kadrovskih sprememb. Poleg viteške dvorane, ki je bila namenjena za seje štaba šefa civilne uprave in za pomembnejše prireditve, je dr. Uiberreither uporabljal še štiri grajske prostore. Težek udarec za muzej in arhiv so bili bombni napadi na Maribor v letih 1944/45, ko je bilo močno poškodovano grajsko poslopje in je precejšnje okvare utrpel tudi muzejski in arhivski inventar. Del muzealij je dal Baš zaradi bombardiranj prepeljati v grad Hrastovec v Slovenskih goricah. Precej škode pa je povzročilo tudi okupatorjevo vojaštvo, ki je v zimi 1944/45 prezimovalo v gradu.¹⁶

Podobno usodo kot ostale kulturne institucije je med vojno doživelo tudi mariborsko narodno gledališče. Zadnja premiera pred okupacijo je bila 29. marca 1941 s predstavo Hauptmannove Doroteje Angermann, zadnja predstava sploh pa Finžgarjeva Razvalina življenja. Istočasno je bil v zaključni fazi študij Nušičevega Sveta, za katerega so vadili vse do 5. aprila. V zadnjih dneh pred napadom na Jugoslavijo predstav ni bilo več. Največ zaradi vsakodnevnih vpoklicev moških članov igralskega zbora v jugoslovansko vojsko (prvi so bili vpoklicani direktor dr. Radovan Brenčič, dirigent Lojze Herzog, Edo Verdonik, Pavel Kovič in Rado Nakrst), deloma pa tudi zaradi vojne psihoze, ki je v tistih dneh že zajela Maribor. Nemška vojska je takoj po prihodu v Maribor zasedla tudi gledališko poslopje. Vsi slovenski igralci so bili kmalu odpuščeni in postavljeni na cesto. Začasno upravo nad gledališčem je prevzela Berta Siege, ki je pred vojno vodila dramsko sekcijo pri Kulturbundu v Mariboru. S pomočjo nekaterih zboristk, ki so se takoj vdinjale okupatorju, je izvedla inventuro. Slovenski igralci so morali predati vso opremo (lasulje, kostume, kulise...). Zasegla je tudi denar za plače igralcev, češ da ga bo uporabila za svoje (nemške!) igralce, ki pa jih v tem času seveda še ni bilo. Tajniku gledališča Danilu Gorinšku in Pavlu Rasbergerju, ki je po vpoklicu dr. Radovana Brenčiča v vojsko¹⁷ opravljal posle direktorja, je v naslednjih dneh še uspelo izposlovati toliko denarja, da sta izplačala enomesečno gažo igralcem, ki so bili še v Mariboru.

Razen tistih, ki so bili vpoklicani v jugoslovansko vojsko, se je nekaj igralcev še v prvih dneh okupacije ilegalno umaknilo v Ljubljano, nekaj pa si jih je čez dober teden uspelo izposlovati uradna dovoljenja z utemeljitvijo, da gredo na nov angažma v Ljubljano (npr. Ema Starc, Elvira Kralj in še nekateri). Junija 1941 je bilo v Ljubljani že 16 mariborskih igralcev. Nekaj časa so gostovali po Dolenjski, že julija pa je bilo na pobudo Boža Podkrajška iz mariborskih igralcev v Ljubljani ustanovljeno zabavno gledališče Vesela scena, ki je delala do aprila 1942. Vesela scena je nastopala na odru Delavske zbornice na Miklošičevi cesti. Vsi sodelavci Vesele scene so bili člani odbora OF Slovenskega narodnega gledališča v Ljubljani. Kmalu pa so mariborski igralci začeli nastopati tudi v Drami, saj je bil igralski zbor skoraj polnoštevilčen. Nastopali so z repertoarjem, ki so ga imeli že naštudirana. Nikoli pa mariborski igralci niso prišli v uradni sestav ljubljanske Drame.

Od igralcev so ostali v Mariboru Pavel Rasberger, Slava in Danilo Gorinšek, Danica Savinova, Vida Kovičeva, Milena Zakrajškova, Anton Hrastovič, Edo Grom, Milan Venišnik in Stanislav Ledinek. Gorinškova sta bila z otrokom že 1. julija 1941 izgnana v Srbijo, Venišnik pa je pozneje odšel v partizane. Julija 1941 so bili deportirani tudi člani orkestra Josip Zavernik, Konrad Rešl, Adolf Koletnik, Ladislav Novak in Dimitar Tancevič ter nekaj članov zbora. Od tehničnega osebja je bil deportiran le Martin Čelan. Ženski zbor so Nemci skoraj v celoti obdržali, moškega pa razpustili in ustanovili novega, vanj pa vključili tudi nekaj slovenskih pevcev; tudi v orkestru so obdržali nekaj Slovencev. Od tehničnega osebja je okupator sprejel v službo odrskega slikarja in predvojnega kulturbundovca Gottlieba Ussarja, električarja Tschertscheja, odrskega mojstra Matejka, po rodu Čeha, ki je stanoval v gledališču in garderoberja Vinka Verdnika. Gottlieb Ussar je že v stari Jugoslaviji delal za nemško obveščevalno službo in pošiljal v Gradec dragocene podatke o razmerah v mariborskem gledališču. Od slovenskih igralcev je igral pozneje v nemškem gledališču edino Stanislav Ledinek, medtem ko je bila v koncentracijsko taborišče poslana samo Hilda Stančičeva. Večino tistih, ki so po poletnem valu deportacij še ostali v Mariboru, je okupator zaposlil v svojih uradih.¹⁸

Po uničenju slovenskega gledališča v Mariboru si je okupator zelo prizadeval čimprej vzpostaviti nemško gledališče, ki je bilo važen člen v njegovem ponemčevalnem aparatu. Mestno gledališče (Stadttheater), kot se je odslej imenovalo mariborsko gledališče, je bilo odprto že dober mesec po prihodu okupatorja v Maribor. 14. maja 1941 je namreč v Mariboru gostovala graška opera z Webrovim Čarostrelcem, prva nemška dramska predstava pa je bila 22. maja, ko se je Štajersko deželno gledališče iz Gradca predstavilo z Grillparzerjevo dramo *Der Traum ein Leben* (Življenje sen). Odslej so bile predstave graških gledališčnikov v Mariboru vsak teden do konca sezone. Sezono 1941/42 je nemško mestno gledališče v Mariboru začelo že s svojim dramskim, opernim in operetnim ansamblom. Prva se je predstavila mariborskemu občinstvu 13. septembra 1941 opera z Beethovnovim *Fidelio*m. V tej predstavi so kot gostje nastopili tudi solisti iz znanih nemških opernih hiš. Jeseni 1941 je nekaj časa opravljal direktorske posle Dunajčan Walter Nowak, pozneje pa zopet Berta Siege. Vodja drame je bil Robert Falzari, opere pa Richard Dietl. Dejavnost gledališča se je hitro širila, tako da je kmalu prevzelo tudi del prostorov študijske knjižnice, ki je bila v isti zgradbi. V sezoni 1942/43 je bilo kar 31 premier, od tega 11 dramskih, 10 opernih in 10 operetnih ter 6 simfoničnih koncertov. O številu članstva nemškega mestnega gledališča v Mariboru med okupacijo so ohranjeni podatki le za začetek sezone 1943/44, ko je štela drama 15 igralcev, opera 11 in opereta 9 pevcev. Poleg teh je bilo še 7 plesalk v baletni skupini, 13 pevk v ženskem in 11 pevcev v moškem zboru ter 19 ljudi v tehnični ekipi.¹⁹

Poleg nemškega mestnega gledališča je bila v prvem obdobju okupacije v Mariboru še amaterska gledališka skupina na Studencih ter dve lutkovni gledališči (lutkovno gledališče Berte Siege in Kasperltheater v Košakih). V Mariboru so delovala tudi štiri pevska društva (v Košakih, na Teznem, nemško moško pevsko društvo ter mariborski pevski zbor ljudskih pesmi) in pet godb na pihala (na Studencih, na Pobrežju, v Peklu, v Razvanju in v tovarni letalskih motorjev na Teznem). V te kulturnoumetniške skupine je bilo vključenih tudi nekaj Slovencev. Kulturno življenje v Mariboru je okupator skušal popestriti še z drugimi kulturnimi prireditvami. Že 20. avgusta 1941 je bila v prostorih mariborskega gradu odprta razstava spodnještajerskih slikarjev, na kateri so razstavljali tudi Mariborčani Pipa Peteln, Karl Jirak, Fredy Koschitz, Johannes Hepperger in Robert Gattinger. Istočasno je bila v trgovini z umetninami Karbeutz v Gosposki ulici razstava grafik.

Od 23. do 30. novembra 1941 pa je bila v gradu razstava knjig z naslovom Nemška knjiga. 14. decembra so v Mariboru slovesno proslavili dan nemške umetnosti, ki so ga praznovali po vsem rajhu. Zaradi tesnejšega sodelovanja spodnještajerskih umetnikov so konec septembra 1941 ustanovili v Mariboru izpostavo graškega Društva štajerskih umetnikov in ljubiteljev umetnosti. Vodja izpostave je bil Pipo Peteln, vodje posameznih skupin pa: Johannes Hepperger za likovno umetnost, Hermann Frisch za glasbo, Anton Gerschack za tisk in književnost ter Robert Falzari za gledališče. Naloga društva je bila z umetniškim udejstvovanjem čimbolj služiti nacističnim pomemčevalnim načrtom.²⁰

Okupator je zapisal smrti tudi slovenske kulturnozgodovinske predmete, čeprav je na zunaj, vsaj sprva, kazal veliko zanimanje zanje. To kaže tudi ena prvih odredb šefa civilne uprave dr. Uiberreitherja o zaščiti kulturnozgodovinskih spomenikov (mednje šteje tudi vse arhivsko in muzejsko gradivo). Za svojega poverjenika za zaščito kulturnozgodovinskih spomenikov je imenoval deželnega konservatorja v Gradcu Walterja Semetkowskega. Temu je moral Franjo Baš pripraviti seznam vseh objektov v Mariboru, ki so bili v stari Jugoslaviji pod spomeniško varstveno zaščito. Istočasno je okupator sestavil seznam nemških spomenikov v Mariboru, ki so bili po prvi svetovni vojni odstranjeni ali uničeni. V načrtu je bila njihova ponovna postavitve (npr. Tegetthoffov spomenik pred realko, spomenik cesarja Franca Jožefa v parku itd.).²¹

Da je okupator posvečal »varstvu« kulturnozgodovinskih spomenikov res veliko pozornost, dokazuje zaupna okrožnica, ki jo je razposlal pooblaščenec za kulturo pri šefu civilne uprave dr. Josef Papesch. V njej je določil, da je potrebna za vsako spremembo glede umetniških in kulturnih spomenikov, kamor so spadale posvetne in cerkvene knjižnice, cerkvene zakladnice, zasebne zbirke, umetnine in kulturne dragocenosti sploh, njegova izrecna privolitev. Skrb nad temi predmeti so potem prevzele posamezne ustanove, tako da je kulturnozgodovinsko imetje prešlo v upravljanje graških institucij.²² V Mariboru so ustanovili »podružnico generalnega varuha za varstvo kulturnih dobrin« in za njenega vodjo postavili Wilhelma Laforceja. Podružnica je delovala v okviru urada pooblaščenca državnega komisarja za utrjevanje nemštva na Spodnjem Štajerskem. 10. novembra 1941 pa je začel »akcijski oddelek«, ki sta ga sestavljala kipar SS-Untersturmführer Dettenberg in slikar Federlin z registracijo kulturnozgodovinskih predmetov, pri čemer sta se ravnala po izkušnjah takšnega dela v zasedenih vzhodnoevropskih pokrajinah in po »določbah o uporabi židovskega, sovražnega in cerkvenega imetja v Spodnji Štajerski«. Dettenberg in Federlin sta imela zlasti štiri naloge: 1. registracijo predmetov proste in uporabne likovne umetnosti, umetne obrti in ljudske umetnosti ter obrti in registracijo prazgodovinskih predmetov; 2. zaplembo vsega tiska in knjižnic, vsega arhivskega in kronikalnega gradiva s posebnim ozirom na stare cerkvene kronike, ki bi jih odnesli v graški pokrajinski arhiv, medtem ko bi naj slovenski tisk pregledale strokovne moči Štajerske domovinske zveze in izbrale, kar je uporabnega za uređitev nemških ljudskih knjižnic, obogatitev mestnih in muzejskih knjižnic ter deželne biblioteke v Gradcu, vse drugo pa bi naj uničili; 3. prenos vseh matičnih in cerkvenih knjig iz župnijskih uradov v občinske urade kot predhodno delo za ustanovitev pokrajinskega in okrožnih rodoslovnih uradov ter 4. zaplemba nekaterih slovenskih umetniških predmetov, ki bi jih zamenjali za nemško kulturno blago na italijanskem zasedenem ozemlju. V Mariboru sta delala Dettenberg in Federlin deset dni v drugi polovici novembra 1941, vendar sta slabo uspela. Preiskala sta približno 20 zaplenjenih stanovanj, za katere sta dobila podatke, da so v njih kulturnozgodovinski predmeti, a nista ničesar našla.²³

Pomembno kulturno poslanstvo sta za okupatorja opravljala tudi kino in časopisje. V Mariboru so se začele redne kinopredstave že 12. aprila 1941 s predvajanjem nemških propagandnih filmov. V grajskem kinu so že julija začeli vsako nedeljo dopoldne, poleg rednih predstav, predvajati tedenske filmske pregleda (Wochenschau) vojnih dogodkov. V teh filmskih pregledih so močno povečevali nemške zmage, zlasti na vzhodni fronti. Časopisje, ki je služilo okupatorju kot osnovni informator ljudskih množic, je z objavljanjem številnih demagoških propagandnih prispevkov tudi precej prispevalo k uresničevanju nacističnih raznarodovalnih načrtov na slovenskem Štajerskem. V tem je tudi vzrok za skokovito naraščanje naklade v prvih dveh letih okupacije. Marburger Zeitung, ki je 5. julija 1941 postal uradno glasilo Štajerske domovinske zveze, je v začetku okupacije izhajal v nakladi 12.612 izvodov, do konca leta 1941 se je naklada povzpela na 19.166, do decembra 1942 pa že na 32.404, oktobra 1943 pa je bila že kar 40.930 izvodov. Podobno je bilo tudi s Štajerskim gospodarjem, ki je izhajal v slovenskem jeziku in je bil pretežno namenjen podeželskemu prebivalstvu. Njegova začetna naklada maja 1941 je bila 34.700 izvodov, a se je že do septembra istega leta povzpela na 62.375, kar je bila njegova najvišja naklada. Toda tudi pozneje je bila naklada Štajerskega gospodarja ves čas skoraj 60.000 izvodov.²⁴

Opombe

¹ Tone Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945, Maribor 1968, str. 737 (navajam: Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji); Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark, 10. 5. 1941, št. 10 (navajam: VAZSt).

² Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 738; Janko Glazer, ustni vir; Pavla Reberšek, ustni vir.

³ Janko Glazer, ustni vir.

⁴ Janko Glazer, ustni vir; isti, Kneginja Elisabeta Obolenska, donesek k zgodovini visokošolske in študijske knjižnice v Mariboru (navajam: v AVSKM); imenovanje Jakoba Stupana in Fride Cimperman za uslužbenca študijske knjižnice z dne 10. in 16. 5. 1941; kratka karakteristika Fride Cimperman ob odhodu iz študijske knjižnice; iz poročila mestne knjižnice v Mariboru mestnemu kulturnemu uradu z dne 30. 4. 1943 (o osebju mestne knjižnice), vse v AVSKM.

⁵ To potrjujeta dopis ravnateljice knjižnice kneginje Obolenske direktorju mestne komore v Mariboru Arturju Bendlu z dne 9. 4. 1942 in originalni seznam iz starega fonda študijske knjižnice v Mariboru po okupatorju prevzetih knjig, oboje v AVSKM; izjava Nika Vrabla, privatni arhiv Janka Glazerja; iz študijske knjižnice v Mariboru je bilo samo v času od 13. oktobra do 5. novembra 1941 odpeljanih 9.350 kg knjig (fragmentarno so ohranjeni podatki o količini — v kilogramih — odpeljanih slovenskih knjig iz posameznih knjižnic na slovenskem Štajerskem).

⁶ Janko Glazer, ustni vir; isti, Prostori mariborske študijske knjižnice od njene ustanovitve leta 1903 do leta 1951, predavanje z dne 21. 11. 1969 v veliki čitalnici študijske knjižnice v Mariboru; isti, Franjo Baš, Časopis za zgodovino in narodopisje 1969 (Bašev zbornik), str. 26 z opombo 126 (navajam: Glazer, Franjo Baš).

⁷ Ferdo Fischer, Taktika okupatorjev pri zatiranju slovenske kulture, Prispevki za zgodovino delavskega gibanja 1968–1969, št. 1–2, str. 199 (navajam: Fischer, Taktika okupatorjev pri zatiranju slovenske kulture); Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 738–739; Janko Glazer, ustni vir; Bruno Hartman, Študijska knjižnica v Mariboru, Časopis za zgodovino in narodopisje 1968, str. 298; isti, Skozi težave k vzponom in uspehom, Delo, 19. 5. 1973.

⁸ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 739.

⁹ Glazer, Franjo Baš, str. 25.

¹⁰ Vodnik po arhivih Slovenije, Ljubljana 1965, str. 118; Fischer, Taktika okupatorjev pri zatiranju slovenske kulture, str. 197; Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 741; Pavle Blaznik, Arhivi v severni Sloveniji v dobi nemške okupacije, Arhivist 1951, št. 2, str. 20.

¹¹ Podatki v fondu Štajerske domovinske zveze (zvezno vodstvo), v arhivu muzeja narodne osvoboditve Maribor (navajam: fond StHB, v AMNOM); Zeitgeschichtliche Dokumente, v: Untersteirischer Kalender 1943, str. 94.

¹² Sergej Vrišer, 70 let mariborskega muzejstva, Večer, 7. 11. 1973, 8. nadaljevanje (navajam: Vrišer, 70 let mariborskega muzejstva); Franjo Baš, Pokrajinski muzej v Mariboru, Zgodovinski časopis II–III, 1948–1949, str. 178 (navajam: Baš, Pokrajinski muzej v Mariboru); Glazer, Franjo Baš, str. 25; isti, ustni vir.

¹³ Glazer, Franjo Baš, str. 26; Bogo Teply, Franjo Baš — muzealec, Časopis za zgodovino in narodoslovje 1969 (Bašev zbornik), str. 110 (navajam: Teply, Franjo Baš — muzealec); v Marburger Zeitung je Baš objavil: Burgen und Schlösser im Unterland (30. 4. 1941), Kunstdenkmäler des Unterlandes (9. 5. 1941), Geschichts — denkmäler im Unterlande (15. 5. 1941), Volksbrauchtum im Unterland (20. 6. 1941), Marburger Stadtrecht und Freiheitsbuch (10./11. 4. 1943).

¹⁴ Stanko Pahič, Arheološka dejavnost Franja Baša, Časopis za zgodovino in narodopisje 1969 (Bašev zbornik), str. 102 (navajam: Pahič, Arheološka dejavnost Franja Baša); Marburger Zeitung, 30./31. 1. 1943, št. 30/31; Bogo Teply, ustni vir; Ivan Meznarič, ustni vir; naslov vodiča je bil: Museum der Stadt Marburg a/Drau, Archäologische und Volkskundliche Abteilung.

¹⁵ Vrišer, 70 let mariborskega muzejstva; Pahič, Arheološka dejavnost Franja Baša, str. 102; Tätigkeitsbericht für den Monat April 1942, z dne 27. aprila 1942, fond StHB, v AMNOM; Ivan Meznarič, ustni vir.

¹⁶ Bogo Teply, ustni vir; Ivan Meznarič, ustni vir; Vrišer, 70 let mariborskega muzejstva; Baš, Pokrajinski muzej v Mariboru, str. 179; Teply, Franjo Baš — muzealec, str. 110.

¹⁷ Ob svojem odhodu 29. marca 1941 je dr. Brenčič naslovil na kolektiv gledališča naslednji poziv: »Članstvu!

Ker sem vpoklican na orožne vaje, predajam začasno upravno vodstvo g. Rasbergerju, umetniško vodstvo g. Koviču, tajniške posle pa bo opravljal g. Gorinšek.

Prosim in pozivam vse članstvo, da dela v interesu naše skupne stvari s čimvečjo marljivostjo, složnostjo in disciplino.«

¹⁸ Pavel Rasberger, Moji spomini, Ljubljana 1965, str. 211—213; Dušan Mevlja, Pregled dela mariborskega gledališča 1919—1941, Maribor 1951; Ivan Jerman, Slovenski dramski igralci med drugo svetovno vojno, Ljubljana 1968, str. 46—49; Danilo Gorinšek, ustni vir; Elvira Kralj, ustni vir; Danica Savinova, ustni vir.

¹⁹ Marburger Zeitung, 14. 5. 1941, št. 108, 12. 9. 1941, št. 227, 13./14. 9. 1941, št. 228/229 in 10. 9. 1943, št. 253; Siegfried Tremel, Pflege deutschen Geistes und Wesens; v: Marburger Zeitung, 10./11. 4. 1943, št. 100/101; evidenca objav dramskih in glasbenih prireditev v Mariboru med vojno, v Pokrajinskem arhivu Maribor (navajam: v PAM).

²⁰ Podatki v fondu StHB (kultura), v AMNOM; Marburger Zeitung, 26. 8. 1941, št. 210, 22./23. 11. 1941, št. 297/298, 24. 11. 1941, št. 299; Untersteirischer Heimatdienst, 20. 11. 1941, št. 110.

²¹ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 736; VAZSt., 24. 4. 1941, št. 4; podatki kulturnega referenta pri zveznem vodstvu Stajerske domovinske zveze Pipi Petelna, fond StHB, v AMNOM.

²² Fischer, Taktika okupatorjev pri zatiranju slovenske kulture, str. 196.

²³ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji, str. 742—744.

²⁴ Marburger Zeitung, 13. 4. 1941, št. 83; Stajerski gospodar, 26. 7. 1941, št. 18. in 4. 10. 1941, št. 28; Auflagenentwicklung der »Marburger Zeitung« und »Stajerski gospodar« vom 1. April 1941 bis 30. Juni 1943, fond mestne občine Maribor, v PAM.

Tone Kebe

Osvobodilno gibanje v Breginjskem Kotu in Benečiji*

Kmalu po prihodu med nas je začel moledovati, da mu manjka perila in da bi šel ponj na svoj dom. Zaprošil je, da bi ga pustili v Kobarid in povedal, da je njihova hiša skraja pod hribom. Prepričeval nas je, da se hiši lahko približa s Stola brez nevarnosti, ker prav do hiše raste drevje. Obljubil je, da se bo vrnil takoj in prinesel s seboj tudi hrane. Po posvetu smo mu dovolili oditi v Kobarid, z njim pa je šel še Mirko Grom. V njem smo imeli jamstvo, da se bo Kobaridec res vrnil.

Že naslednjega dne popoldne pa je Mirko ves utrujen prisopihal na Mijo. Povedal nam je, da sta s Kobaridcem brez težav prišla do njegove hiše ob vznožju Stola. Hiša je oddaljena od glavnega trga pri cerkvi dobrih sto metrov. Italijanske kasarne pa so bile razporejene ob hribu Sv. Antona, oddaljene kakšnih štiristo metrov proč od hiše. Mirka je to do neke mere pomirjalo, bil pa je notranje skozi napet in nemiren. Na domu sta bila na videz prijazno sprejeta in lepo postrežena. Povedal je, da ni opazil nič sumljivega na materi, niti pri drugih svojcih. Kmalu po večerji je šel Mirko spat na skedenj, soborec pa je baje ostal v hiši. Mirko je kmalu zaspal, kajti večurna hoja iznad Podbele in nato še hoja po strmem pobočju od Starega sela do Kobarida ga je pošteno utrudila.

Še pred jutrom pa je prisluhnil korakom okrog hiše. Takrat je zasumil, da nekaj ni v redu. Prav nič ni premišljal, marveč se je takoj opasal in čakal, kaj se bo zgodilo. Ob prvem svitu je pred hišo že zagledal italijanske vojake, ki so se potihem premikali po dvorišču. Tedaj je že popolnoma podvomil v iskrenost svojih gostiteljev, ki so mu zvečer govorili, da ga bodo pravočasno poklicali za odhod k enoti. Seveda so imeli v mislih tudi sina, da se bosta še pred zoro umaknila v gozd nad hišo. V naglici je nato skočil s skednja in se zagnal v strmi breg Stola. Drevesje in poltema sta ga obvarovali številnih krogel, ki so jih vojaki takoj pošiljali za njim. Nastalo je huronsko vpitje in preplah med vojaštvom in med prebivalstvom. Tedaj se je že popolnoma zdanilo, zato so ljudje lahko opazovali, kako so se vojaki zaganjali v hrib za bežečim partizanom. Na sredi trga se je od nekje pojavil trobentač, ki je povzročil med vojaštvom splošni preplah. Po pripovedovanju Mirka in drugih ljudi, so Italijani zagnali tak hrup in preplah, da je bilo že kar smešno. Mirku so

* To je nadaljevanje spominov Toneta Kebeta, ki smo jih objavili v lanskem letniku pod naslovom »Iz Polhogralskih Dolomitov na Primorsko«.

nekaj časa sledili, potem pa se vrnil v vojašnice. Imel je polne kosti strahu, toda hitra odločitev ga je rešila gotove smrti ali pa bi ga bili ujeli živega. Nazaj iz Kobarida je imel še daljšo in težjo pot. Ves čas je hodil visoko po gorovju Stola in se šele nad Borjano spustil v dolino Nadiže. Popoldne je prišel med nas in nam o vsem na široko pripovedoval.

Nikdar nisem dokončno izvedel, kako je prišlo do izdajstva. Po eni razlagi je bil poslan Kobaridec k nam kot ovaduh, po drugi pa naj bi Italijane poklicala njegova mati, ker se je bala za sina in morebitnih posledic za vso družino, ker je bil sin dezertiral iz italijanske vojske.

Z Mije so počasi odhajali borci v druge enote. Vsak dan smo se poslavljali in si podajali roke v slovo. Za Avšičem in Ahacem, ki sta s skupino partizanov odšla prva čez Krn in dalje proti Gorenjski in Dolenjski, je nato odšel Rok, nazadnje pa je odpotoval še Kajtimir. Nekateri njegovi borci so se priključili Gradnikovi brigadi, drugi so odšli na karavlo ali pa med aktiviste. Kajtimir pa se je z nekaj borci zadrževal še nekaj časa v okolici Livka.

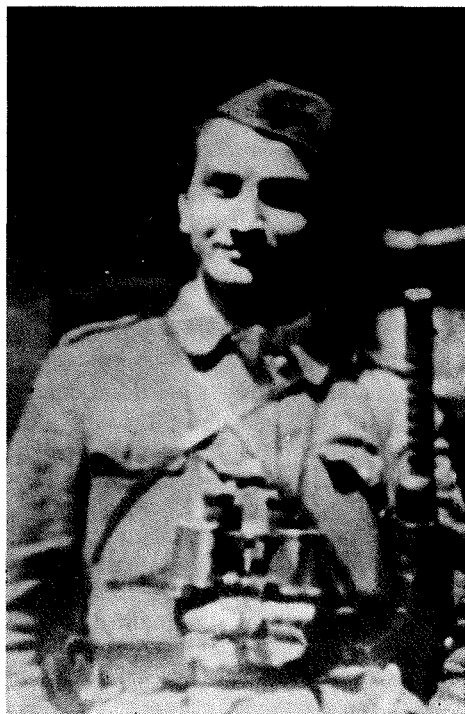
S Kajtimirom je odpotoval tudi Mirko Grom, moj sopotnik in dober tovariš. V kratkem času sva skupaj veliko doživela in se navezala drug na drugega. Iz Breginjskega Kota je odšel v prvi polovici meseca julija 1943, potem pa ga nisem videl nikoli več. Ob pohodu tridesete divizije februarja 1944 po Benečiji je nekje pri Štupici padel kot namestnik komandanta bataljona. V borbi z Nemci in Čerkezi je bil hudo ranjen. Da ga ne bi dobili sovražniki v roke živega, si je rajši sam pogнал kroglo v glavo. Padel je, ko še ni dopolnil devetnajst let. Se do danes nisem mogel zvedeti, kje je pokopan.

S Kajtimirovo skupino je odhajal z Breginjskega Kota tudi Ivan Varšek-Vare. Z njim smo izgubili dobrega tovariša in prizadevnega aktivista. Podrobneje sta se poznala z Milošem, ki sta po Benečiji in po Reziji prestala veliko gorja. Vare je bil dober govornik. Posebno pretresljivo je znal razlagati o hudodelstvih in zločinih okupatorja, zlasti pa še njegovih pomagačev, belogardistov in ustašev. Domačinom so se ob njegovem pripovedovanju ježili lasje.

Še pred Mirkovim odhodom sva z Zmagom dobila že dobro znanega tovariša Ivana Mavrina-Miloša. Perovškova skupina na Miji, pozneje Zorkova (Franc Črnu-gelj-Zorko je skupino prevzel po odhodu Franca Perovška), nam je dajala možnosti samostojnega dela. Ob prihodu Miloša se je naša trojka zopet okrepila, ne samo z novim članom temveč tudi s prekaljenim borcem in politično razgledanim aktivistom. V Benečiji in Reziji si je bil namreč pridobil bogate izkušnje, ki jih je s pridom izkoristil. Predvsem Zorko, pozneje pa tudi Tine (Janko Kofol), je Miloša uporabil za vodenje sestankov in manjše govore. Skratka, dali so mu možnost samostojnih nastopov. Midva z Zmagom tedaj še nisva bila zrela za takšne množične politične podvige, uveljavila pa sva se pri pridobivanju novih somišljenikov.

Kajtimir je z Mije najprej odpotoval na matajurško stran, od koder so njegovi borci odhajali v razne enote. Z nekaj borci je ostal do padca fašizma na območju Kobarida, nato pa sta skupaj s Perovškom odšla proti Trnovskemu gozdu. Franc Perovšek-Lado je bil poklican na pokrajinski komite za Primorsko, katerega član je postal, Albert Jakopič-Kajtimir pa je prav tako prevzel pomembnejšo nalogo.

Ze med pohodom skozi Beneško Slovenijo, predvsem pa v dneh skupnega bivanja in delovanja na območju Mije in Livškega, sem Kajtimira поблиže spoznal. Z razliko od nas, golobradih mladeničev, je bil nekoliko starejši, blizu tridesetih. Ne samo leta, marveč tudi dragocene izkušnje, ki si jih je nabral kot borec od leta 1941, kot funkcionar in komandant, so ga usposobile za kasnejše visoke položaje. Kot človek je bil preprost in odkrit. S svojim vedno nasmejanim obrazom in optimističnim

Franc Černugelj-Zorko je, po odhodu Franca Perovška, vodil celotno politično delo. Postal je tudi član OK KPS za Tolminsko

razpoloženjem je bodrilno vplival na nas. Cenil je pogumne fante, omahljivce pa so njegove zvedave oči hitro odkrile. Ničesar mu nismo mogli zatajiti. Bil je priljubljen, sposoben in široko razgledan. Vsem, ki smo ga poznali, je bilo žal, da je odšel od nas. Pozneje sem se še enkrat srečal z njim na Matajurju.

Bilo je sredi julija 1943, ko sem v spremstvu Perovška (tedaj je bil še na Miji) prišel na Matajur. Perovšek je prišel na posvet s člani okrožnega komiteja KPS za Tolminsko in na obisk in pogovor s skupino aktivistov, ki jih je vodil Franc Črnugelj-Zorko in so delovali na livškem območju. Takrat se je Perovšek srečal s Kajtimirom nekje nad bolnišnico v »Skalcah«, v severni steni Matajurja. Na tistem mestu smo ostali dva dneva.

Perovšek in Kajtimir sta se dobro razumela in sta vsako priložnost izkoristila za politične pogovore. Oba sta bila intelektualca (za seboj sta imela že zrelostni izpit), zato smo se mi preprosti borci radi družili z njima, da bi kaj prestregli za naša ušesa. Še sedaj se spominjam živahne razprave med njima ob razpustu tretje internacionale v Moskvi v mesecu maju 1943, o čemer je bil članek v nekem časopisu.

Morda zaradi slabe razlage v časopisu ali pa zaradi neznanega ozadja, sta se tudi Kajtimir in Perovšek zapletla v dolgo in ostro debato o tem vprašanju.

Perovškova »aktivistična« skupina pa je, še preden je odšla s Kajtimirom, razvila široko politično delo po vsem Breginjskem Kotu. Mreža aktivistov, ki smo jo imeli v Logjeh, na Robedišču, v Podbeli in v Borjani, je rasla tudi v drugih vaseh in se krepila z novo nastalimi OF odbori. Istočasno so semkaj prihajali tudi drugi aktivisti, ki niso bili ozko povezani z nami. Z njimi je imel stike le naš vodja Perovšek,

ki je bil član okrožnega komiteja KPS za Tolminsko. To so bili posamezni člani tega organa, posebno pa še sekretar Ferdo Kravanja-Peter Skalar in Drago Rebec-Kovač. V Kot so hodili še Franc Uršič-Jožko, Ignac Manfreda-Simon, Slavko Konavec-Vanja, ki so pomagali organizirati ljudi v spodnjem delu Kota. Predvsem pa so dobro delovali ob vznožju Matajurja in v Starem selu. Na področju Livka je imel razvito mrežo aktivistov in odborov Franc Črnugelj-Zorko. Pri delu mu je pozneje uspešno pomagal tudi Alojz Mavrič-Oton, ki je imel za seboj že bogato prakso, ki si jo je pridobil v vzhodni Benečiji, v okolici Kombreškega. Oton je bil domačin s te strani Benečije, prav z meje, zato je dobro obvladal beneško narečje. Črnuglja je na Livškem večkrat obiskoval Perovšek, da se je seznanil s političnim delom. Vselej se je o Zorku pohvalno izražal in dejal, da je dobro razpredel aktivistično mrežo. Občasno je Zorko prihajal na posvet h Perovšku tudi na Mijo. Tako je bilo delo v Breginjskem Kotu in na Livškem dobro usklajeno.

Ob Nadiži sta sklicevala množične sestanke Skalar in Perovšek, ki so se jih udeleževali ljudje iz posameznih vasi. Taka zborovanja so bila pomembna za nadaljnje osveščanje in razpoloženje ljudi do OF. To so bile prireditve, ki so bodrilno vplivale na aktivnost ljudi, saj so vedeli, da je uporna vsa njihova dolina in uporno vse primorsko ljudstvo, ki se ni nikoli sprijaznilo z italijansko okupacijo. S tem so pokazali, da se celo v breginjskem, najzahodnejšem delu našega »operativnega« področja ljudje niso nikoli strinjali z določbami krivične rapalske pogodbe.

Množična zborovanja pa so bila le redka oblika našega dela. Pogosteje smo se sestajali z manjšimi skupinami ljudi in z na novo organiziranimi odbori. Vaški odbori so nadaljevali z aktivizacijo in vključevanjem tudi preostalih ljudi, ki so stali še ob strani. Jedro vsega dela pa je predstavljala mladina, predvsem mladinke. Mladih fantov na vasi skoraj ni bilo, ker so jih že prej vpoklicali v italijansko vojsko in jih pošiljali v specialne bataljone. Dezerterji iz italijanske vojske na tem področju pa so bili redki, ker so razmeroma pozno zvedeli za naše odporniško gibanje in za naše enote, kamor bi se lahko priključili. Kmalu smo imeli v Kotu na široko razpredeno mrežo aktivistov, ki ni mogla iti mimo delovanja v krajih, kjer so bile italijanske karabinjerske in vojaške postojanke. Tudi v Breginju, kjer je bila orožniška postaja, okrepljena z enoto alpincev, nam jih je uspelo vključiti v OF in v naše odbore. Prav tako so aktivisti izpod Matajurja imeli svoje zaupnike v Robiču, kjer je bila vojaška posadka.

France Perovšek-Lado Krčan, vodja skupine političnih delavcev, je bil kot rojen za delovanje in usmerjanje terenskega političnega dela. Za seboj je imel že bogate izkušnje od prej, ko je deloval še v okolici Grosupljega, kjer je bil doma, in iz Dolomitov, kjer je bil nekaj mesecev namestnik političnega komisarja odreda. V Dolomitih je lahko spoznal bistvo naše revolucije, ki je rasla v trdi preizkušnji in v boju z nazadnjaškimi silami klera in razmeroma hitro se razvijajočega belogardizma. V teh krajih so bili tedaj ljudje že dokaj jasno opredeljeni za partizane in proti njim. Politični delavci so morali posegati po taki praksi, da bi čimprej pridobili omahljivce in jih pritegnili v naše vrste. Toda belogardisti so si s pomočjo okupatorja pridobili prednost, mi pa smo si nakopali čez noč nove sovražnike. V takem položaju je deloval Dolomitski odred, ki je poleg operativne naloge moral reševati tudi politično.

Preproste kmečke ljudi je poznal že od mladega, saj je rasel v kmečki sredini v okolici Ljubljane. Solanje v Ljubljani pa mu je samo še koristilo, da je znal marsikaj povedati, kar mu je ležalo na duši. Hkrati pa je vzgajal tudi nas, ki smo bili dotlej brez političnih izkušenj, da smo mu lahko pomagali in koristili. Čeprav je bil Perovšek naših let, je vsakdo mislil, da jih ima še deset povrh. Zaradi resnega obna-

*Alojz Mavrič-Oton,
prvi komandir zahodnobeneške čete*

šanja, nošenja očal, rdečkasto košate brade, preudarnih odločitev in ukrepov, je bil kot možak srednjih let. Vse to, in seveda tudi sposobnost za politično delo, je pri ljudeh vzbujalo spoštovanje in zaupanje. Znal pa se je tudi približati, zakaj govoril je preprosto in prepričljivo. Prav tako je pri borbah užival tovariško spoštovanje in visoko ceno.

Nekaj dni pred odhodom Testenove družine na Tolminsko, smo odšli v Logje na zborovanje, ki ga je bil sklical Franc Perovšek. Bilo je prav na dan sv. Petra in Pavla, ki ga štejejo za cerkveni praznik. Ko smo se pomikali ob Nadiži, smo zagledali v njej mlade kopalce, med katerimi je bila tudi Fani Cenčič iz Homca, prijateljica sestre Stanka Mazore iz Breginja. Le-ta je bil namreč prišel na dopust iz italijanske vojske in je bil po činu podporočnik. Kot tak je imel dobre stike s karabinjerji v Breginju, zato je hotel Perovšek z njim čimprej navezati stike. Zato je Cenčičevi naročil, da bi se že naslednji dan, to je 30. junija 1943, rad srečal z njim. V tej zadevi je sodelovala tudi Stanka Baloh iz Homca, obema pa je Perovšek priporočil, naj delata skrajno previdno, da ne bi kaj prišlo na uho karabinjerjem v Breginju.

Poleg Perovška smo v vas Logje potovali še Zmago, Miloš, Mirko, nek Ludvik iz Kajtimirove enote in jaz. S seboj pa smo imeli še Valerijo Testenovo, ki je bila tedaj poleg njene matere edina partizanka v Miji.

V vas smo prišli pozno popoldne. Pod vasjo, potem ko smo prisopihali iz doline Nadiže, smo se ustavili, da bi ugotovili, če je varno. Kmalu se je vrnil naš izvidnik in pripeljal s seboj nekaj naših stalnih sodelavk. Bil je praznik, zato so bili skoraj vsi vaščani doma in so posedali pred hišami. Razen Valerije in Ludvika smo bili vsi drugi v vasi že stari znanci. Ljudje so nas veselo sprejemali in vabili v hiše. Najbolj so pa občudovali Valerijo, kajti do tedaj še nikoli niso videli partizanke. Prav za to priložnost je bila oblečena v pravo vojaško uniformo, ki si jo je nekoliko prej uredila, za pas pa si je nadela lepo pištolo in je napravila na vaščane neverjetno dober vtis.

Ker je bil še dan, postojanka v Breginju pa oddaljena samo štiri kilometre, je Perovšek mene in Mirka poslal na opazovalnico k cerkvi nad vasjo. Bal se je, da nas ne bi iznenadila kakšna italijanska patrulja. Takoj zatem pa je sklical pri gostilni v spodnjem delu vasi zborovanje, katerega se je udeležilo precej vaščanov. Del mladine pa je sledil nama z Mirkom, da bi nama delala kratek čas, in da bi se kaj pogovorili. To so bila dekleta, ki so raju že dober mesec poznala. Ustavili smo se na travnati in s peskom posuti ploščadi ob cerkvi in opazovali proti Breginju. Iz cerkve, ki je bila odprta, je prihajal vonj po kadilu. Ne vem na čigav predlog smo odšli v cerkev na kor in začeli peti slovenske in partizanske pesmi, ki so se jih dekleta od nas v kratkem času naučila. Ker sem znal nekoliko brskati po tipkah, sem jih začel spremljati. Nekatero izmed deklet so bile cerkvene pevke, zato so se bale, da nas ne bi zasačil župnik. Kmalu smo se ubrali še v cerkvenih pesmih. Ker je farovž oddaljen od cerkve le kakšnih petdeset metrov, nas je kmalu zaslišal župnik Ličen, ki je urnih nog prisopihal na kor, da bi se prepričal, kdo prepeva posvetne pesmi v posvečeni cerkvi. Ko je na koru v krogu svojih pevk zagledal tudi mene, ki me je poznal že od prej, ni stresal jeze, marveč je še sam pritegnil petju, prav tedaj, ko smo že peli nabožne pesmi. Sam je sedel za orgle in dal petju polno melodijo. Tako smo zadostili tudi Ličenu, da se je potem še sam priključil našemu kramljanju. Zelo je bil iznenaden, ko sem tudi jaz pomagal peti cerkvene pesmi, saj to od »brezbožnika« ni pričakoval. Od tedaj naprej so me imeli tudi drugi ljudje v vasi za vernega človeka in so mislili, da sem bil celo v semenišču. Če se ljudje niso mogli spomniti mojega partizanskega imena, so rekli, »no, tisti Vatikanar«. Še celo sedaj po osvoboditvi, kadar pridem mednje, me kdo od domačinov povpraša na pol zaupno, »ali si bil res v lemenatu«?

Na koru smo se z župnikom Ličenom in dekleti pogovarjali še kakšno uro. Govoril sem jim o razmerah v stari Jugoslaviji, o vzrokih razsula, pa tudi o trpljenju primorskega ljudstva pod fašizmom.

Toda Ličen je bil dvoličnež. Po eni strani je veljal za narodnjaka, po drugi pa je bil že tedaj skrit nasprotnik našega gibanja. Poznal sem ga že poprej. Kmalu po prihodu v te kraje smo se nekega dne s Perovškom pri njem oglasili. Ličen je bil že legel k počitku. Dolgo smo trkali na okno, da nam je odprl. Perovšek je imel namen izvedeti, kakšno stališče zavzema duhovščina v teh krajih do našega gibanja. Ko smo že mislili oditi, se je na oknu pojavil razmeroma mlad duhovnik. Vprašal je, zakaj ga kličemo ponoči, vseeno pa nas je povabil pod streho. Odprl je vrata in nas povedel v kuhinjo. Opazili smo njegovo nejevoljo. Ni mu bilo prav, da smo ga prebudili. V pogovoru je kazal nekoliko odklonilne poglede do našega gibanja, češ da naš boj zahteva prevelike žrtve.

Drugič sem župnika Ličena srečal skupaj z Zmagom in Milošem pri Napoleonomem mostu. Ne spominjam se več, ali je lovil ribe, ali je prišel z Robedišča. Ves nasmejan se nam je priključil in se z nami ljubeznivo pogovarjal. O vojni je imel slabo mnenje, govoril je o kvarnih posledicah vseh vojn. Za čudo, pa je ob koncu izrekel te-le besede: »Fantje, takrat bo lepo in dobro na svetu, ko bodo iz pušk in bajonetov izdelovali srpe in kladiva!« Kazno je bilo, da je hotel popraviti slab vtis, ki ga je napravil ob nočnem obisku pri njem. Od mladink je tudi izvedel, da imamo partizani o njem zelo slabo mnenje. Sicer pa je igral vseskozi hinavsko vlogo, pozneje pa je pokazal pravo lice, ko so domobranci ustanovili postojanko v Kobaridu. Še bolj odkrito je nastopal pod zavezniško vojaško upravo. Kmalu po naši zasedbi teh krajev, je zbežal v Italijo, kjer živi še danes.

(Nadaljevanje)

Franc Kuzmič

Prekmurski rodoljub Ali Kardoš

Kot vse druge jugoslovanske pokrajine se je tudi Prekmurje borilo za svoje socialne in nacionalne pravice, za osvoboditev izpod tujega jarma.

Mnogi voditelji in preroditelji Prekmurja so dali življenje za to lepšo in srečnejšo prihodnost.

Mnogim je utihnilo srce v tujini, v krematorijih, na prisilnem delu, na bojiščih.

Niso se več vrnili med svoje ljudi, na prekmursko zemljo, za katero so se borili in padli. Med njimi je bil tudi prekmurski človek, borec za delavske pravice, komunist in mladi literat Ali Kardoš.

Vladimir Kardoš-Ali, kot je njegovo pravo ime, se je rodil 14. 2. 1914 v Murski Soboti, v židovski družini, očetu Ignacu, malemu kramarju. Ker je bila takrat med trgovci velika konkurenca, je moral oče zelo marljivo in vztrajno delati in skrbeti za družino.

Po končanem 5. razredu osnovne šole v Murski Soboti je Ali končal še 6. razred gimnazije, nato pa se je zaradi spora na soboški gimnaziji umaknil v Čakovec, kjer je končal dvorazredno trgovsko šolo. Tudi tam je ostal trden v svojih izkušnjah in nazorih. Tam se je črnelasi in simpatični fant Ali še bolj oprijel napredne družboslovne literature ter se povsem posvetil študiju, kako ustvariti pravičnejšo in naprednejšo človeško družbo.

Med prvimi v Prekmurju se je vključil v KPJ. Priklučil se je tudi prvoborcem za delavske pravice v Murski Soboti. Okrog 1. maja 1934, bilo mu je komaj dvajset let, je bil med soustanovitelji Delavsko prosvetnega društva Svoboda (DPD) v Murski Soboti in je zbral v svoj krog 30 zidarjev in nekaj tekstilnih delavk.

Ko je Murska Sobota pozimi leta 1932/33 dobila prvo partijsko celico, je Ali postal njen sekretar in je ostal tu vse do leta 1937, ko se je preimenovala v MKKPS (Mestni komite komunistične partije Slovenije) Murska Sobota. Znana je bila tudi Alijeva trojka, ki je delovala od oktobra 1934. Vselej je bil med prvimi, kjer je bilo potrebno zaščititi delavce. Tej trojki se je pridružil še poznejši narodni heroj Štefan Kovač-Marko in še nekateri drugi tovariši. S pomočjo Toma Brejca je 3. 8. 1936. leta organiziral stavko zidarjev v Murski Soboti. Ta stavka je kljub intrigam uspela in Murska Sobota je dobila podružnico URS (Udruženi radnički savez). Zavzemal se je tudi za delavke tekstilnih tovarn, posebno murskosoboške Cvetičeve delavke šivilje. Tako je bil leta 1935 soustanovitelj Društva delavskih žena in deklet (DDŽD). Toda že 27. novembra 1935 je oblast v Ljubljani celotno zvezo Društva delavskih žena in deklet razpustila.

Kot iznajdljiv fant je Ali takoj spet ustanovil žensko izobraževalno društvo, v katerem je tudi sam marljivo delal vse do leta 1938. Povsod je bil med prvimi, tudi pri delu za volitve v delavsko zbornico. Kmalu so ga začeli preganjati, toda Ali se za to ni zmenil. Svoje nazore je širil in delo nadaljeval.

Prej je bil nekaj časa zaposlen pri Janezu Cvetiču, toda zaradi naprednega mišljenja in delovanja so mu odklonili še prošnjo za sprejem v državno službo pri dav-

kariji v Murski Soboti, lastni sorojaki pa so mu še onemogočili prakso v Kreditni banki. Toda pri tem vseeno ni obupal. Postal je desna roka mlade partije v Prekmurju, ki ji je bil od leta 1938 sekretar Stefan Kovač-Marko. Ali je ostro udaril po žandarskih volitvah, ki so bile 11. decembra 1938. Po 4. členu Zakona o zaščiti države so ga 10. novembra 1939 aretirali, 7. februarja 1940 pa je prejel odlok o internaciji v Bilečo. Tako so ga z nekaterimi zavednimi Prekmurci odpeljali v Ljubljano, nato pa v Bilečo. Tam je pisal dnevnik. Sodeloval je pri nastajanju znane pesmi »Bilečanka«, ki jo je uglasbil Apih, Ali pa je menda ob pomoči in sodelovanju tovarišev pomagal pri sestavi besedila. K Bilečanki je narisal še vinjete, ki so ohranjene v soboškem muzeju. V Bileči se je Kardoš seznanil z Mošo Pijadejem in nekaterimi drugimi vodilnimi osebnostmi KPJ in se vedno bolj razvijal v marksističnem duhu. Iz Bileče se je vrnil 28. oktobra 1940 in se ponovno posvetil delu z mladino.

Aprila 1941. leta je prišla v Prekmurje okupatorska vojska. V Prekmurju so odjeknili prvi streli. Marsikaj se je spremenilo. Med prvimi je bil aretiran Vladimir Kardoš-Ali kot Žid 7. aprila 1941. Deset dni je bil zaprt v Murski Soboti — vse do prihoda Madžarov, 16. aprila 1941. Madžari so ga izpustili. Takoj se je odzval klicu partije in se vključil v organizacijsko delo upora. Zaradi vdora v Čakovcu, ki je bila 5. julija 1941 in je trajala vse do 13. julija tega leta, so Madžari Alija ponovno aretirali 22. julija 1941. Skupaj z ilegalci jih je bilo obtoženih 81 oseb, med njimi 10 soboških komunistov z Alijem in 10 međimurskih vodilnih aktivistov. Strašno so ga mučili in pretepali, a je kljub temu vzdržal. Obtožnica jim je očitala:

»Obtoženci so sodelovali v gibanju in organizaciji, sproženi in naperjeni na prisilni prevrat družbenega in državnega zakonitega reda ter uničenje iste-ga, zlasti pa na prisilno ustanovitev izključne oblasti proletarskega družbe-nega reda, odnosno podpirali s tem, da je npr. Kardoš Vlado 62. vrstni obto-ženec bil v zvezi s Kovač Stefanom in Bagar Mirkom, obtožencema. V prvi polovici meseca maja 1941 je prenašal nalog obdolženca Štefana Kovača, ob-dolžencu Luthar Gustavu, da naj v Puconcih in okolici organizacijo v čim močnejšem tempu forsira in je Štefan Kovač tudi njemu naložil, da naj dela v interesu gibanja.« (Prepis Mirka Štubla iz obtožnice)

Tožilec je tudi izjavil na tem stilu utemeljitev. Ali je bil zaprt v Soboti 10 dni, nato pa nekaj dni v Szombathelyu, nakar so jih predali tožilstvu v Györu. Vse do razprave je bil Kardoš v zaporu v Pecu, kjer je bil v procesu, ki se je začel 21. maja 1942, obsojen na 8 mesecev zapora z odvzemom madžarskih državljanских pravic. Toda svoji domovini je ostal zvest. Ker je kazen presedel v priporu, je po procesu prišel za nekaj časa domov v Mursko Sobotu, nato pa se je umaknil v Budimpešto.

Po smrti Štefana Kovača se je še bolj predal delu. V Budimpešti se je preživ-ljal največ s priložnostnim delom, vse do 25. novembra 1942. Takrat se je tudi po-vezal z Rudijem Čačinovičem. Oba sta nato organizirala pomoč našim zapornikom v Vácu, zlasti bolnemu pesniku prekmurskih poljan, bratu Miška Kranjca, Ignacu Kranjcu-Pajlinu. Študente, ki so tam študirali, pa je vzpodbujal k nadaljnjemu delu za osvoboditev.

Dne 25. novembra 1942 so ga prisilno mobilizirali v I. skupino židovskih delov-nih enot in ga dodelili 103/3 Munka szazádu in Köszegu, kjer jih je mučil znani vo-jáski športnik Szelestéy, nato so ga premestili v Szombathely, kasneje pa še v Sarvár. Tu je bil režim nekoliko znosnejši. To enolično življenje je trajalo vse do marca leta 1943. Tedaj so Žide poslali v Székesfehérvár in tam sestavili posebne skupine Židov, jehovce in duhomoljce, po 3000 mož, ter jih poslali na utrjevalna dela v Karpate in na delo v rudnike. Alija so določili za delo v rudniku. Prve dni aprila 1943 so jih v Baji vkrcali na tovornjake in jih z vlačilci potegnili po Donavi do Radujevaca ob izlivu Timoka, od tod pa so jih 10. aprila 1943 z vlakom odpeljali v Bor.

Tedaj se je začelo načrtno mučenje Židov. Več tisoč jih je bilo v taboriščih, med njimi naj samo omenim taborišče Berlinerlager, katerega komandant je bil polkov-nik Sándor Balogh. Kardoševa skupina je imela srečo. Ker niso več potrebovali de-lovne sile v rudnikih, so jih dali na gradnjo železniške proge v Zagubici. Hrana in režim sta bila tukaj še znosna, le Vlahi so bili pristaši Draže Mihailovića in so

Ali Kardoš

taboriščnike zelo grdo izkoriščali. Čez dva meseca so se vrnili v Bor, kjer je bil novi komandant Marány. Za kazen so jih kar obešali. Vsak pobeg se je končal s smrtjo. Kardoševo skupino so dali h gradnji barak. Vodja Toth, neki Seifert, je zahteval pošteno delo in red, dovoljeval pa je tudi privatno gospodinjstvo. Tako je Ali Kardoš pomagal pri stružnici srbskega »čiče«, ki ga je imel zelo rad. Tu je Kardoša obiskal prijatelj Janko Liška, profesor slovenščine na soboški gimnaziji. 12. 4. 1944 je Kardoš poslal svoji zvesti ženi Mariški poslednjo karto v Mursko Soboto, kasneje pa je pisal še eno, in sicer maja 1944 Novakovi mami Sidi in se zanimal za svojce, ki so jih aretirali 26. 4. 1944 in jih naslednjega dne, 27. 4. 1944 odpeljali iz Murske Sobote preko Čakovca in Nagy Kanisze, največ v taborišče Auschwitz. V »Kilometer-vier«, kakor se je imenovala tista »tovarna« barak, ni bilo posebne sile in ravno to je kasneje Kardoša rešilo, da ni na poti smrti omagal.

17. septembra 1944 je skupina Alija Kardoša zapustila Bor ter pešala vse do Beograda. V Beograd so prispeli 26. septembra 1944. Kardoš je hotel pobegniti že v Smederevu, toda ni mu uspelo. V NDH ni bil dovoljen prevoz z železnico, zato so jih odpeljali v Pančevski Rit. V Bački so jih sprejeli Madžari. Od tod je krenila kolona v Novi Sad, Stari in Novi Vrbas, nato pa v zloglasno Crvenko, kamor je dospela 6. oktobra 1944. V opekarni Gläser Welker Rauch je prišlo do strahovitega pokola, v katerem so ubili okrog 700 nedolžnih ljudi. V Crvenki se je Ladislavu Koblenčarju posrečilo pobegniti, Ali pa je moral naprej... Nato so prišli v Sombor in 20. oktobra 1944 so bili v Baji. Od 3000 ljudi jih je ostalo zelo malo, oddelek krvnika Babuva pa je opravil še ostalo. Po cestah in cestnih jarkih so ležala razcefrana trupla ujetnikov. V Szentkirályszabadu jih je prevzel znani polkovnik iz Bora — Marány, ki je dal takoj pobiti 7 Židov. Takrat je končal življenje tudi Ludvik Hahn. Proti Flossenburgu pa je nadaljeval Ali Kardoš pot s prijateljskima, Aleksandrom Gustmannom iz Čakovca in Ludvikom Krausom iz Sarvára. Ta dva sta edina izmed petorice preživela to kalvarijo, vsi ostali pa so izdihnili v krematorijih v Flossenburgu.

Alija je 25. decembra 1944 še srečal in se z njim pogovarjal Ludvik Cipot, študent iz Tišine, ki je bil interniran v skupino 17. 10. 1944.

»Tedad je bil Ali živ okostnjak, pot ga je strašno zdelala, kljub temu pa ni izgubil volje, upanja! Še več! Ludvika je bodril, ko sta izmenjala nekaj besed skozi žične pregrade,« opisuje Miroslav Štubel, zbiratelj gradiva iz časa NOB. »Vzdrži! Zmaga je naša!« To so bile poslednje besede in hkrati pozdrav Alija naši mladini, ki jo je zelo ljubil. V začetku januarja 1945 so se krematoriji spet napolnili z žrtvami. Kot je povedal Alijev brat Ivo avtorju tega zapisa, ga je J. Zaplatič videl v Flossenburgu

živega še februarja, toda Zaplatič se dneva ni spominjal. Kmalu po tistem Alija ni bilo več med živimi. Z njim je umrl borec za delavske pravice, komunist, plemenit človek.

*

Vsekakor si moramo ogledati tudi kulturno delovanje Alija Kardoša. Že v osnovni šoli in gimnaziji je izredno cenil Otona Zupančiča, ki mu je bil pri pesnikovanju vzor ter mu je v Mladem Prekmurcu posvetil celo posebno pesem »Mladina Otonu Zupančiču«. Od tujih pripovednikov pa mu je bil najbolj pri srcu William Shakespeare. Odličen mentor mu je bil Stane Melihar. Po smrti prijatelja Franca Murčiča si je nadel kot psevdonim njegovo ime. Pod tem imenom je tudi pisal. Murčiču je posvetil pesem »Žrtev«. Murčič je bil prva žrtev elektrike v Soboti. Ko so nekoč pri kolodvoru kegljali, je bil tam tudi Murčič. Baje je postavljali kegle in s tem kot dijak nekaj zaslužil. Toda, ker je bila slaba električna napeljava, ga je ubilo. Lgubna mladega prijatelja je bila za Alija hud udarec.

Že v gimnazijskih letih je poskušal pesnikovati in ko so ustanovili časnik Ljudsko pravico, je bil Ali njen prvi upravnik. S svojimi prispevki je polnil strani Ljudske pravice, Mladega Prekmurca in Novega časa. Sprva so imele njegove pesmi še začetniške hibe, a vse bolj in bolj so duhovno in oblikovno dozorevale. Pisal je izpovedne, ljubezenske, otroške in socialne pesmi. V pesmi »Pusto polje« omenja izseljevanje v tujino in obenem občuduje prekmurske ravnine ter jih slika v lepoti sončnih, poletnih dni.

Pisal pa je tudi razprave, ocene in članke. V Mladem Prekmurcu na primer zasledimo razpravo »Zemljiški odnosi v Jeruzalemskih goricah«, v Jutru pa je med drugim objavil »Dvajset let gospodarskega napredka — agrarna reforma in gospodarsko lice v Prekmurju«. Gospodarske in marksistične spise je objavljial pod psevdonimom Fran Trdko. K sodelovanju v Mladem Prekmurcu ga je pritegnil Cačinovič. Tudi urejati je včasih pomagal. Sodeloval je pri Novem času, Totem listu, pri Jutru in še drugod.

Hodil in udeleževal se je raznih sej, seminarjev in posvetov, kjer je večkrat tudi aktivno sodeloval. Omeniti pa ga moramo tudi kot prevajalca. V Mladem Prekmurcu zasledimo prevod pesmi Géze Gyóni »Pošljite jih semkaj« in Sandorja Petöfija »Le ena misel.« Prevodi so iz madžarščine. O teh prevodih je Madžarom poročal naš rojak dr. Avgust Pavel.

Ali Kardoš je znal več tujih jezikov (nemški, francoski, madžarski in srbsko-hrvatski jezik), kar mu je pomagalo pri študiju razne napredne in marksistične literature, ki je bila dostopna le v tujih jezikih.

Miroslav Stubel, njegov učitelj, piše v svojih spominih o Aliju Kardošu: »Za njim je ostal svetel spomin, spomin na mladega črnolasega fanta, spomin na resnega, preudarnega moža, ki je bil zvest delovnemu človeku, zvest domovini in je v vsem sledil ukazu partije. Doma ga je zaman čakala zvesta žena Mariška, zaman ga je čakal brat Ivo. Tudi nova Sobota s svojimi kolektivi ga ni dočakala. Ohranila pa ga bo v hvaležnem spominu, zakaj bil je prvi učitelj in velik poznavalec idej Marxa in Lenina, vodnik delovnemu ljudstvu na poti v socializem.«

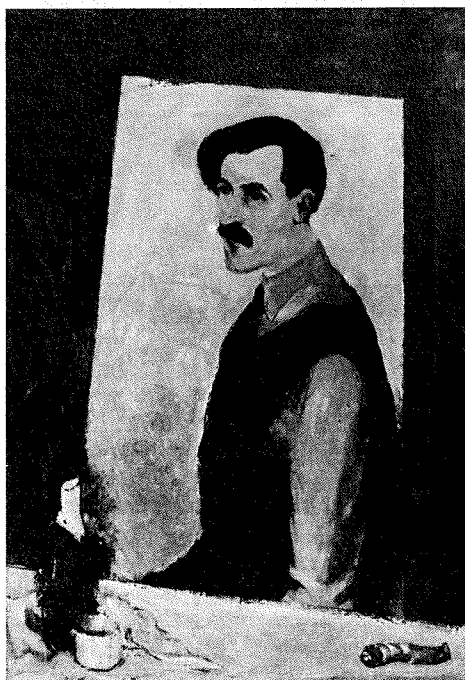
Rudi Cačinovič je o svojem prijatelju zapisal: »... in v letošnjem jubilejnem letu KPJ zasluži Ali Kardoš, kot eden izmed najzanesljivejših prvoborcev slovenskega delavskega gibanja v Prekmurju, da se tudi širša slovenska javnost vsaj bežno seznani z njegovim delom.«

Ivo Kardoš je avtorju tega zapisa o svojem bratu povedal naslednje: »Kadar sem se včasih vrnil zelo pozno ponoči domov, je Ali še vedno prebiral dela Marxa in Engelsa. Skoraj vsak mesec smo imeli zaradi njega hišne preiskave. Ko je nekoč mati videla, da se spet približujejo žandarji, je pograbila Alijeve zapiske, marksistične knjige in razno dokumentacijo ter vrgla vse skupaj v peč. Veliko bi vedel povedati o mojem bratu...«

Za vsestransko delo in požrtvovalnost so Aliju Kardošu odkrili na bloku, kjer je stala njegova rojstna hiša, spominsko ploščo. Po njem se imenuje ulica v Murski Soboti, njegovo ime pa si je nadelo še mladinsko kulturno-umetniško društvo na soboški gimnaziji. To pa Ali Kardoš po vsej pravici zasluži, saj je vse svoje mlade sile posvetil plemenitemu cilju, da bi človek ne bil več izkoriščan po človeku, da bi vsem ljudem sijalo enako toplo sonce enakosti in svobode. Žal tega cilja sam ni dosegel, ker je moral zaradi zločinskega nacizma v prezgodnjo smrt.

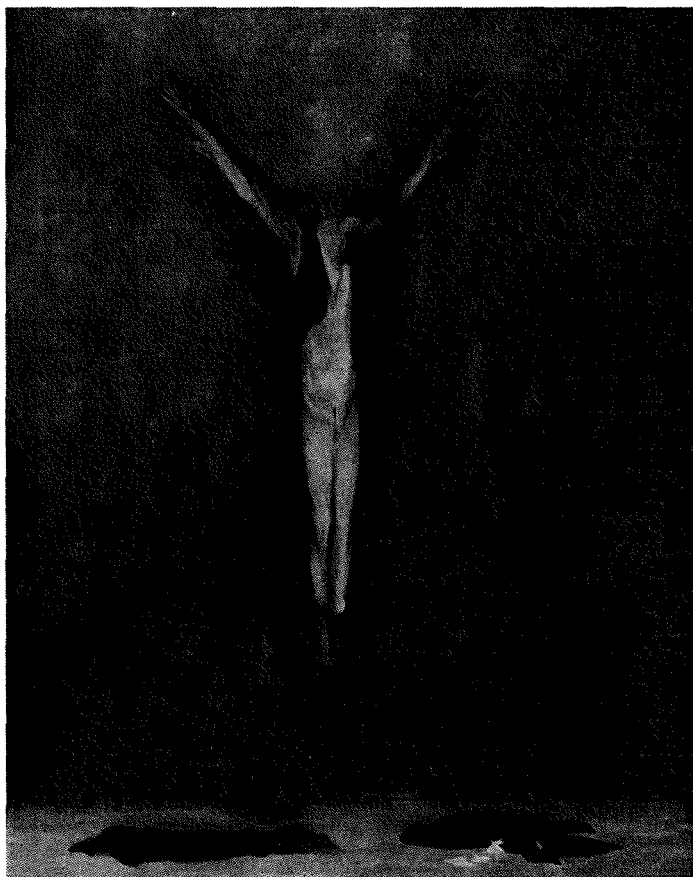
Dr. Ivan Sedej

Vladimir Lakovič — taboriščni ciklus slikarskih stvaritev

Vladimir Lakovič: *Avtoportret*, 1954, olje, les

Vladimir Lakovič se je rodil na Doberdobu leta 1921. Razmeroma zgodaj je začutil slikarski talent, zato ga že v letih pred pričetkom druge svetovne vojne srečamo na študiju slikarstva pri Francetu Kralju, nekoliko kasneje pa v Zagrebu. V teh časih se je družil z naprednimi intelektualci, gojil pa je tesne stike tudi z umetniki iz socialno kritično usmerjene skupine Gruda. Zaradi svojega prepričanja je takoj našel stik z narodnoosvobodilnim gibanjem. Že leta 1941 je odšel v parti-

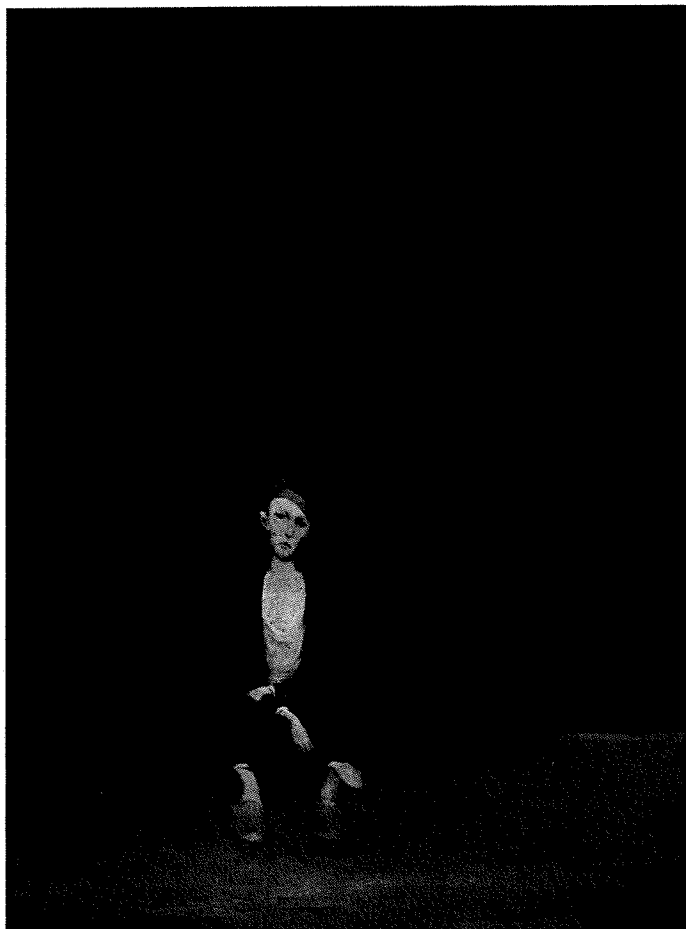
*Vladimir Lakovič:
Križanje 1942, 1967,
olje*

zane, tu pa je bil ujet in poslan v taborišče smrti. Po povratku iz taborišča se je leta 1945 vpisal na ljubljansko akademijo, ki jo je uspešno zaključil kot eden prvih diplomantov.

Vladimir Lakovič je prinesel iz taborišča razmeroma skromno zbirko risb — saj v grozljivem vzdušju in nečloveških pogojih ni bilo ravno dosti časa za risanje. Mnogo manjših del se je izgubilo — ostali pa so neizbrisni spomini, ki spremljajo njegovo umetnost, posebej motivni svet še danes v prekrvašeni obliki.

Umetnik se je že v samem začetku skušal dokopati do lastnega likovnega izraza. Zato si je izbral težko in nič kaj obetavno pot postopne rasti in raziskovanja, brez vzorov in oprt na lastne moči. Izhajal je iz realističnega, skorajda akademskega koncepta — iz solidne risbe, trdne kompozicije in širokega znanja — tako na tehniški kot na anatomski in drugih ravneh. Prav ta osnova — znanje in širok razgled in stalno iskanje v samem sebi — pa mu je pomagala, da je zgradil trden in originalen umetniški svet. Obvarovala pa ga je tudi nesmiselnega eksperimentiranja in hlastanja za modnimi novostmi.

Ce si njegove slike, ki jih prežarjajo nežni modrikasti in violetni toni, ogledamo bliže, vidimo, da se za vsako podobo skriva težko delo. Vsaka stvaritev je rezultat nešteti ur razmišljanja in študija, tehtanja kompozicije in barvnih odnosov. Na

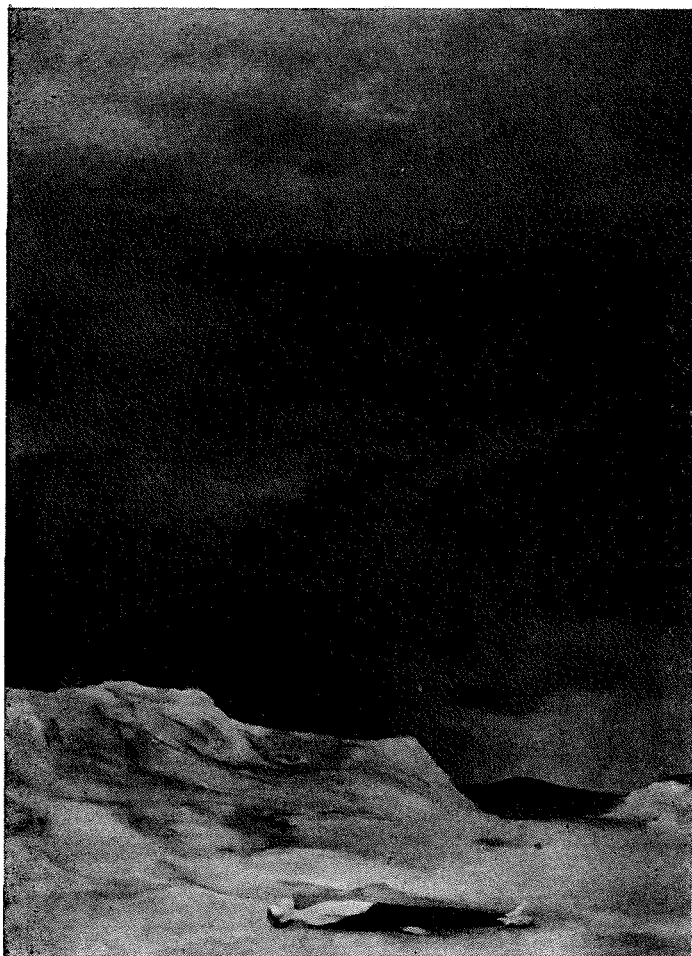

*Vladimir Lakovič:
Sam, 1967, olje
melanit*

Lakovičevih slikah ima vsaka barva svoje točno določeno mesto, tu ni ničesar naključnega, vse zveni v trdnem in domišljenem sozvočju.

Tako se je že v prvih letih po končani akademiji predstavil javnosti kot odličen slikar-kolorist in izjemen mojster kompozicije. Očarljivost, predvsem pa globoko doživeta poetičnost njegovih platen potemtakem ni rezultat zunanjih učinkov, spretnega in presenetljivega skladanja likov in barv, marveč trdega dela, znanja in poglobljanja. Zanimivo je, da si je kot poglavitno usmeritev izbral dvoje — figuralno kompozicijo in portret, dvoje motivov, ki jih je moda abstraktne umetnosti skorajda izrinila. Še bolj pa nas preseneti dejstvo, da je uspelo Lakoviču prav ob teh motivih doseči tudi vse tiste barvne in oblikovne učinke, ki naj bi jih odkrili abstraktni ustvarjalci.

Med njegovimi figuralnimi kompozicijami pa zavzema posebno mesto razmero-ma številen in obsežen ciklus podob, ki jih je posvetil življenju v taboriščih smrti. Izbral pa si je paradokсно in v vsebinskem pogledu izredno učinkovit motiv — žena za bodečo žico. Kolikor smo nekako vajeni, po patriarhalni logiki, da so borci in jetniki, talci in sploh ljudje zapleteni v vojno vedno moški — nas toliko bolj

*Vladimir Lakovič:
Nevihta, 1967, olje*

pretrese spoznanje, da so prav isto doživljale tudi ženske. In ne samo to — v naših predstavah sta žena in dekle vedno simbola nečesa lepega, topline in miru, sveta, ki je malodane božanski — in vsa lepota je naenkrat kruto zmrcvarjena. Plamen vojne in plinske celice požirajo tudi dekleta, žene in otroke. Groza nas prerašča in ne moremo verjeti.

Prav v teh okvirih je svojo izpoved zgradil tudi umetnik. Ohranil je vse poglavitne simbolne attribute žena — milino, notranjo lepoto, nežno materinstvo in mir, hkrati pa je vsa bitja upodobil pred vrati celice smrti, v kamnolomu, na vseh postajah pošastnega jetniškega križevega pota. Vendar so žene ohranile vse svoje attribute, svojo notranjo lepoto — groza nad mučenjem in zverinskimi postopki je zastrta z mirnim in dostojanstvenim pričakovanjem smrti, s tiho odpovedjo in z nečloveškim mirom, ki ga je v takih trenutkih zmožna le žena.

Podobe, ki so hkrati prave mojstrovine figuralne kompozicije, saj ima poglavitno izpovedno nalogo predvsem postavitev postav v prostoru, ki je nakazan z nekaj skopimi oznakami, prežarjajo hladni modrikasti, srebrno sivi in včasih pretanjeni

Vladimir Lakovič: Večni krog, 1953, olje, les

rožnati toni, ki meje na violičasto. Že barvni vtis, zunanji hlad in neizmeren mir, izvirajoč iz pretehtanih barvnih kombinacij, nam pove več kot še tako dolga pripoved. Ko dodamo še modelacijo in poseben, poduhovljen tip obraza in telesa, se najdemo pred svetom, ki ga doživljamo tako intenzivno, da nas strese groza. Tudi lepota in mir sta lahko grozljiva.

Lakoviču je uspelo, da je pričaral več kot sanjsko vzdušje na preprost način z uporabo realističnega likovnega sistema, z izrabo barvnih odnosov in s kompozicijo. Za to pa ni potreboval deformacij, ni mu bilo treba spačiti ene same poteze — podobe govorijo s svojo notranjo intenzivnostjo, ki se prenaša prav v vsak detajl na slikah. Če si ogledamo drobne poteze s čopičem, kjer so druga ob drugi, na nekaterih mestih, modre in zelene barve, vidimo, da je mogoče pripovedovati najbolj zapletene stvari na tem svetu na preprost način, brez sprenevedanja.

Prav zato sodi Lakovičev taboriščni ciklus med najboljša dela pri nas, posvečena vojni, revolucionarni tematiki. Tu se v posrečeni sintezi združujeta dognana oblika in doživeta, pretresljiva vsebina. Lahko rečemo, da imamo opravka z velikim slikarskim tekstom!

Jože Kos

Sam si ostal...

*Sam si ostal na razvalinah
končane vojne vihre,*

*nihče te ni videl in vprašal,
kam odhajaš starec s poti,*

*čisto sam odvržeš sebe v puški,
ozreš se na ožgana stebila trave
in občutiš trenutek samote,*

*niti glasu ne izdaš,
kot da si zdaj prazen,
oropan nečesa, kar je svoboda,*

*noben pogled ti ne obstane
v tej množici zmage,
ostal si sam in pozabljen,*

*in si premajhen za sonce
in preskromen za bivanje
med sopotniki krvave zgodovine.*

Slavko Rupel

Vasilij Jemeljanenko: V surovem zraku vojne

Upokojeni polkovnik, heroj Sovjetske zveze, dvainšestdesetletni Vasilij Jemeljanenko, se je slovenskim časnikařjem predstavil na tiskovni konferenci, řirši krog slovenskih bralcev pa se bo z avtorjem seznanil ob branju njegove knjige *V SUROVEM ZRAKU VOJNE*. Prevod knjige je oskrbel Mile Pavlin, Partizanska knjiga pa je delo zalořila v opremi Julijana Miklavčiča.

Knjiga bo vsekakor glede na svojo letalsko tematiko zlasti pri mladih ljudeh nalatela na veliko zanimanje, saj govori o herojstvu in trpljenju ter tragičnih usodah pilotov in vojakov Sovjetske zveze. Pretresljiva vsebina bo nedvomno odjeknila v srcih mnogih naših bralcev.

Vasilij Jemeljanenko je bil řtudent kompozicije moskovskega konservatorija, ko se je odločil za pilotski poklic. Postal je učitelj letenja v raznih aeroklubih. Ko je izbruhnila vojna se je sam priglasil v vojno letalstvo. Od začetka vojne do malo pred koncem je letal kot pilot juriřnika, bil trikrat sestreljen, vendar je odnesel celo kožo in zdravo glavo. Ob koncu vojne je bil sprejet v vojno akademijo, nato pa je bil predavatelj taktike na letalski akademiji. Zdaj řivi v Moskvi kot upokojenec in pisec spominov na vojno. Po knjigi »V surovem zraku vojne«, ki je izhajala najprej v reviji, nato pa je leta 1970 izřla v knjigi, se je lotil pisanja druge knjige, posvečene krimskim partizanom.

Jemeljanenko je predvsem pilot. Zato je v svoji knjigi opisal predvsem svoja doživljanja v prvih bojnih vrstah. řel pa je še dlje, saj v svoji knjigi ni nanizal samo svoja osebna doživljanja, temveč je podal neko kroniko svojega 7. letalskega gardnega polka, katerega pripadnik je bil in s katerim je

doživljal umike od zahoda proti vzhodu in nato napredovanje do vzhodne Prusije, kjer je dočakal konec vojne. Vsa svoja bogata doživljanja in istočasno zgodovino svoje bojne enote je zapisal v knjigi, ki se enakovredno uvrřa med številna tovrstna dela na svetu. Jemeljanenko je vojno sam neposredno doživljal in zato je lahko neposredno posredoval vse trpljenje pilota in borca Rdeče armade, ki se je boril v najbolj teęavnih okoliřčinah. Piloti, mehaniki in drugi vojaki so v vojni zimi, ob pomanjkljivi opremi in v skrajno teękih pogojih doživljali poraze in zmage in s svojim pogumom prispevali k zmagi. Kako se je vse to dogajalo, kaj vse so vojaki morali prestajati, kako so omahovali v smrt in doživljali svetle trenutke izrednega in iskrenega tovaristva.

Predvsem bi ob knjigi lahko poudarili njeno neposrednost. Kakor se je slovenski javnosti pisatelj predstavil kot řivahen in komunikativen řestdesetletnik, tako je neposredno tudi njegovo pisanje. Očitno je, da je knjiga nastala kot izraz neke notranje avtorjeve nuje, da ohrani potomcem vse tisto, kar so v veliki vojni morali doživljati in pretrpeti sovjetski vojaki. Res je, da je pisatelj že med vojno pisal neke vrste dnevnik in si beležil podatke o tovariřih. Toda řele po vojni, ko je bil letalski polk razpuřčen, ko so se borci razřli, veliko pa jih je med vojno padlo, je nastala potreba, da vse to, kar je doživljal in kar so doživeli drugi, tudi zapiše. Tako je nastala knjiga, ljudem v opomin, padlim tovariřem v svetel spomin. In če je pri tem pisatelj kar se da odkrit, iskren, ne da bi se bal zapisati vse dobro in slabo, je to delu samo v korist. Pisatelj je pravičen tudi do sovrařnikov, do pilotskih tovariřev v zraku.

Letos smo v slovenščini dobili že drugo izdajo znamenite knjige francoskega pilota Pierra Clostermanna Veliki cirkus, ki sodi med najbolj znana dela tovrstne literature. Slovenski prevajalec Mile Pavlin se v svoji uvodni besedi sprašuje, zakaj Jemeljanenkova knjiga ni znana v svetu. Pa čeprav se glede kakovosti, pretresljivosti in resničnosti prav nič ne razlikuje od dela francoskega pilota. Tem besedam seveda ne bi mogli v celoti pritrditi. Glede neposrednosti in resničnosti, pretresljivosti in zanimivosti najbrž med knjigama res ni razlik. Toda očitno je, da je delo Clostermanna, ki tudi ni nikak poklicni pisatelj, dobil v roke spreten lektor. Pomanjkanje lektorskega sodelovanja pa se knjigi ruskega pilota pozna. Avtor prepleta svoje avtobiografske zapise in svojo pripoved o lastnih doživetjih s pripovedjo o doživetjih svojih tovarišev in sploh kroniko svoje bojne enote. To prepletanje, ko pisatelj skuša kar najbolj široko zajeti v svojo knjigo vse, kar mu je znanega o 7. lovskem polku jurišnikov, najbrž delu ni v korist. Vse gradivo ostaja preveč nagrmadeno in neizčiščeno, marsikdaj nesistematično. Jemeljanenkova knjiga ni samo knjiga lastnih doživetij, celo ni samo knjiga doživetij njegovih tovarišev in kronika bojne enote sploh, temveč je v marsičem tudi delček zgodovine druge svetovne vojne. Na drugi strani pa je spet treba priznati, da so nekatera poglavja knjige mojstrovine, ki se bralcu vtisnejo v spomin in srce. Pa še to lahko poudarimo ob njej. Kot je avtorjevo

pisanje pošteno do nasprotnikov, je iskreno tudi do njegovih kolegov, od pilotov do zadnjih mehanikov. Ti pred bralca ne stopajo kot neki vzvišeni junaki, heroji, neke vrste nadljudje, kot jih poznamo sicer iz sovjetskih filmov ali nekaterih knjig. Osebe, ki nam jih Jemeljanenko prikaže, zažive pred bralcem kot pristni in navadni ljudje z dobrimi in slabimi lastnostmi, kot ljudje, ki se vesele, uživajo v drobnih rečeh vsakdanjega življenja, ki se tudi boje smrti, na drugi strani pa so sposobni največjih junških dejanj. Prav tak se nam kot iskren pripovedovalec pokaže tudi avtor sam. Zato torej delo v nas polno zaživi; čeprav poleg neizčiščenosti ne manjka še drugih pomanjkljivosti.

Slovenski prevajalec Mile Pavlin gotovo ni imel lahkega dela, saj je moral prevajati ne samo iz sorodnega slovanskega jezika, kar navadno ni lahko, temveč je moral dobro poznati tudi letalsko terminologijo in še letalski pogovorni jezik. Očitno je, da se je Pavlin boril s težavami in da vsem ni bil najbolj kos. Zakaj je obdržal nekatere izraze, ki niso našli domovinske pravice v slovenščini (postroj, stanica), zakaj uporablja za letala oznako jurišniki, ni prepričljivo. Več lektoriranja delu ne bi bilo v škodo.

Ker smo letos dobili eno francosko, eno angleško in eno ameriško knjigo o vojnih letalcih, je prav, da smo dobili tudi knjigo ruskega pilota. Tovrstna skromna slovenska literatura počasi torej le narašča.

Iztok Ilich

Jurij Bondarev: Žareči sneg

V Sovjetski zvezi in tudi drugod po svetu je leta 1924 na Uralu rojeni Jurij Bondarev znan predvsem kot filmski režiser, ustvarjalec mogočne filmske epopeje »Osvoboditev Evrope«. Poleg tega kaže na to, da je Bondarev v resnici tesno povezan s filmom, tudi dejstvo, da sta v vrsti njegovih povesti in romanov bili poleg pričujočega romana, ki ga pravkar filmajo, ekranizirani še dve obsežnejši pripovedi, Poslednji rafali in Tišina.

Ker imamo v tem primeru opraviti z Bondarevom kot s pisateljem in obenem z ustvarjalcem, ki ga doslej pri nas še nismo poznali, bržkone ne bo odveč, če ga — z njegovimi besedami — vsaj na kratko predstavimo: Otroštvo sem preživel v Moskvi.

Po končani srednji šoli sem odšel na fronto. Bil sem artilerist. Vso vojno sem streljal po tankih. Še do današnjih dni občutim vonj po žarečih tulcih in gorečem oklepu. Težko je povedati kaj več o svojem življenju, kajti obenem tvegaš, da ne boš ponavljal detajlov iz lastnih romanov in povesti — v njih je vselej prisotno nekaj avtobiografskega, osebnega, čeprav je vse to samo odmev teh ali drugih občutkov.

Tudi epsko široko zasnovani roman Žareči sneg pripoveduje o sovjetskih topničarjih in nemških tankih, o njihovem neusmiljenem spopadu, ki je bržkone odločil bitko za Stalingrad, za katero je že znano,

kolikšen odmev in pomen je imela za potek druge svetovne vojne.

S silovito protiofenzivo je namreč proti koncu leta 1942 sovjetski vojski uspelo obkoliti in odrezati od zaledja Stalingrada z vso VI. armado. Nemci so se zavedli nevarnosti, zato so hoteli von Paulusa in njegove vojske za vsako ceno rešiti iz obroča. Poskušali so z vrsto protisunkov, med katerimi je bila gotovo najnevarnejša dobro pripravljena ofenziva generala Mansteina. Toda čeprav je nekaj časa že kazalo, da bodo nemški tanki prebili zunanji obroč, ko so celo že prišli čez reko Miškino, zadnjo naravno oviro, ki jih je še ločila od v Stalingradu obkoljene von Paulusove armade, je sovjetska vojska z nadčloveškimi naporji, z nepopisno zagrizenostjo in pogumom posameznikov in skupin vzdržala in zavrla nemški pritisk, nato pa z odločnim protinapadom za vselej prekrizala načrte Hitlerja in njegovih poveljnikov, ki so sanjali o tisočletnem rajhu in slovanskih sužnjih, ki bodo zanje delali na prostranih ukrajinskih žitnih poljih. Stalingrad je tudi zanje pomenil enega izmed najresnejših znanilcev bližajočega se konca.

Da, epilog tega odločilnega spopada je znan. Znale so tudi številne podrobnosti in posamezne okoliščine, še veliko pa je in bo najbrž tudi ostalo za vselej skritega in neznanega. Tako na primer trpljenje, misli in osebne drame ljudi, vojakov in njihovih poveljnikov na obeh straneh — pa ne samo tistih tisočev, ki so za vedno obležali pod snegom na stepah v okolici Stalingrada.

To pa je področje, na katero more seči samo pisatelj, kadar skuša s svojim peresom znova priklicati v življenje bodisi lastne spomine — kakor na primer naš avtor — ali pa dá besedo drugim, pričevanjem tistih, ki so bili zraven in so se iz pekla vrnili živi. Hkrati pa s svojo domišljijo in pisateljsko spretnostjo spregovori tudi o vseh tistih, o njihovih besedah, mislih, pogumem ali strahopetnem ravnanju, o vseh človeških vrlinah in slabostih tistih, ki so obležali na bojišču.

Moje pokolenje, pravi tudi Bondarev, je šlo skozi vojno in od njega so ostali samo drobci. Moj brat je padel v končnih bojih pri Berlinu. Jaz sem ostal živ. Pisati sem začel, ko sem se vrnil iz vojne. Svojemu pokolenju sem se čutil odgovornega. Nekaterim je spomin dan kot kazen, nekaterim kot odgovornost. Jaz sodim k zadnjim.

Opisanih dogodkov sem se sam udeležil, še pravi pisatelj, zato imam v mislih zlasti vojaške operacije druge gardne armade. Vendar pa pripoved niso spomini ali memoarna literatura, zato so številke večjih in manjših enot izmišljene, prav tako kot pri-

imki nastopajočih oseb, z izjemo nekaterih imen. Nikakor pa noče biti pripoved edini in najbolj prodoren dokument vojaških operacij na področju Stalingrada in jugozahtodno od Stalingrada v decembru 1942.

Zato torej tudi ni niti malo pomembno, ali so mladi poročniki Kuznecov, Drozdovski, Davlatjan pa topničarji Uhanov, Nečajev, Rubin, Čibisov, bolničarka Zoja, general Bessonov, član vojnega sveta Vesnin in še vrsta drugih preprostih vojakov in častnikov iz vseh koncev Sovjetske zveze, ki jih je opisal Bondarev, zato ni pomembno, ali so ti ljudje v najbolj usodnih trenutkih kritičnih dveh dni s prav takšnimi besedami ukazovali, odhajali v boj in umirali, oziroma ali so sploh kdaj živeli. Vse to ni pomembno za pisatelja, za pravega umetnika, ki ne išče dobesedne, edine zveličavne »objektivne« resnice, marveč neko višjo, notranjo resnico, ki z besedo ob besedi, s stavkom ob stavku, počasi in premišljeno riše podobo časa in ljudi, ki so ta čas sooblikovali.

Tudi za Bondareva je literatura predvsem sredstvo za iskanje resnice: Resnica, pravi, je preveč resna stvar, da bi lahko bila modna ali nemodna. Resnice ne moreš obleči v modno oblačilo, kajti taka oblačila so zanj pretresna. Resnici je prepovedan vstop v krojaške salone. Moji junaki vedno iščejo resnico.

Brez dvoma je tudi knjiga Žareči sneg samo ena predstavitev, samo en pogled na isto resnico. Toda če povzamemo enega izmed opisov prizorišča spopada, sprevidimo, da bi prav tako lahko nastal pod peresom nemškega opazovalca: »Vse prostranstvo za rdečkastimi vijugami reke s slepilno črtno ledu, z visokim bregom, razkosanim od bomb in eksplozij, od koder so nenehno streljale naše baterije, položne strmine po bočij za široko sotesko na levi strani od vasi, kjer so se v dimu, razvlečenem po fronti, svetlikali izstrelki tankov — vse je bilo v krvavem bleščanju sončnega zahoda, vse se je prestavljalo, premikalo, se prepletalo z majhnimi in velikimi ognji, se zatezalo z žalostno nagnjenimi gubami gorečega železa, gorečega maziva in bencina na zemlji, in zdelo se je, da je zaradi požarov in sončnega zahoda plamenel sneg...«

S tem je najbrž povedano dovolj. Dovolj vsaj v tem pogledu, da moremo Bondareva, ko smo prebrali njegovo knjigo in podživeli usode cele galerije njegovih junakov, ceniti kot dobrega, poštenega in iskrenega pisatelja in hkrati tudi kot človeka, ki mu gre vse spoštovanje.

Knjigo je izdala založba Borec, opremila jo je Nadja Furlan, prevedel pa — žal v zelo slabo slovenščino in s preveč tujkami — Jurij Rojs.

Slavko Rupel

Ferdo Godina: Človek živi in umira

Zdi se, da moramo biti ob vsakem novem izvirnem slovenskem tekstu, ki po pravici zasluži naziv roman, samo veseli. Res je, da uradna in neuradna kritika marsikatero izvirno delo prezre. Ob tem pa gre kritika bralcev svojo pot. Neusmiljena je in svoj odnos do nove knjige pove po pravici: ljudje se za knjigo zanimajo in jo kupijo, ali pa jo puste pri miru, da neprodana in neprebrana leži na policah knjigarn in knjižnic. Ne vemo še, kaj bo kritika zapisala o najnovejšem delu pisatelja Ferda Godine, o romanu ČLOVEK ŽIVI IN UMI-RA. Za to je tudi še prezgodaj, kajti knjiga je šele malo časa na knjižnem trgu. Toda prepričan sem, da bo omenjeni najnovejši roman Ferda Godine našel prav toliko bralcev, kot jih je našla njegova knjiga Jezdec brez konja ali kot jih je doživel prvi in doslej najbolj brani Godinov roman Bele tulpike. Prepričan sem, da bo tistih 4000 izvodov, kolikor jih je novemu romanu namenila založba Mladinska knjiga, našlo pot do slovenskih bralcev.

V romanu Človek živi in umira nam Godina prikazuje košček življenja iz svojega rodnega Prekmurja, v katerega se pisatelj kot človek in kot umetnik vrača po mnogih letih. Tu, med njegovimi ljudmi, ki jih pisatelj pozna od blizu, v tem malem svetu, ki ga pisatelj doživlja predvsem čustveno, se odvija zgodba njegovega romana. In prav nič čudno ni, če so ti mali prekmurski ljudje s svojimi težavami, s svojimi problemi, z medsebojnimi spopadi najbolj pristni ljudje v Godinovem umetniškem delu. Že to nam daje zagotovilo za pristno podobo ljudi in pokrajine, podobo, ki polno zaživi. Že to pomeni pol poti do uspeha, ki ga je pisatelj s svojim romanom nedvomno dosegel. Razen tega pa Godina obravnava v svojem romanu problematiko našega poveljnega časa, pred kakimi desetimi leti, problematiko najrazličnejših zlorab, okoriščanja veljakov na račun malih kmečkih ljudi, njihovo zapostavljanje in izkoriščanje, trpljenje, pa tudi odpor. Pisatelj je, kot je sam povedal, skušal strgati masko z obraza tistih ljudi, ki so z neskončno drznostjo po vojni izkoriščali kmečkega človeka, ga tlačili in politično izrabljali v svojo korist. Pi-

satelj pri tem ni skušal razreševati gospodarska ali politična vprašanja, tudi ne kritizira, vsaj ne ostro in je njegova kritika, kolikor jo je, prizanesljiva, vendar pa odkrita. Pisatelj tudi nikogar ne obtožuje, le slika razmere, slabosti tistega časa pred desetimi ali petnajstimi leti, odkrito pove, kaj je bilo narobe in kaj prav in čustveno toplo pripoveduje o malih, zapostavljenih ljudeh.

K temu je treba seveda prišteti še zgodbo samo, ki je seveda razgibana in zanimiva. Zgodba sama je za velik del bralcev poglavitnega pomena. Tisti, ki iščejo v nekem literarnem delu zgodbo, ne bodo razočarani. V romanu Človek živi in umira je opisana prekmurska družina zidarja Zvera, ki dela v Avstriji, pa potem zaradi smrti svoje hčerke, ki se ponesreči prav tako na delu v tujini, ostane doma. Domač človek, upokojen novinar, ki zahaja domov, mu preskrbi službo na občini, kjer postane Zver vratar. To pa je tudi povod za njegovo izkoriščanje. Župan in direktor zadruge hodi k Zveru na dom in vodita svoje prijatelje ter poslovne partnerje, da uživajo dobrote Zverove hiše. Zver sam pa mora svojim predpostavljenim delati v goricah in v kleti. Seveda pri tem poskušajo z zadrugo, ko pa vse propade in ko se nekdanji oblastniki umaknejo drugam, ostane Zver brez službe, ker so ga pač odpustili, ko se je zaman skušal upreti krivicam. Ne ostane mu več drugega kot da se vrne v tujino na delo. Med to zgodbo se prepleta zgodba Zverove hčerke, učiteljice in njenega ljubimca, inženirja Ozmeča, pa vrsta drugih usod bolj ali manj stranskih oseb. Ta zgodba je aktualna, čeprav sodi že v preteklost, zanimiva in bralca pritegne. Seveda sama zgodba ni zadosti za uspeh nekega dela. Godina pa je svojo zgodbo napisal lepo, čustveno toplo in prisrčno, čeprav je ostal pri klasični formi socialnega realizma. Kot je sam dejal, sta mu tehnika pisanja in struktura kaj malo mar, saj se po njegovem spuščajo v to predvsem tisti, ki zaradi pomanjkanja talenta ali duhovnega uboštva niso kos pisanju. Bistveno je, da pisatelj svoj notranji svet izraža na lasten način. To pa velja tudi za roman »Človek živi in umira«, ki je zrela literarna stvaritev.

Karel Prušnik-Gašper: Gamsi na plazu

Karel Prušnik-Gašper, nekakšen starosta koroških partizanov, je še dandanašnji prizadeven družbenopolitični delavec med Slovenci na avstrijskem Koroškem. Ves čas po vojni tudi stoji na čelu organizacije koroških partizanov. Že zelo mlad — rodil se je 7. februarja 1910 v Lobniku nad Železno Kaplo očetu, majhnemu kmetu — se je politično in svetovnonazorsko opredelil, kar mu je prineslo nekaj bridkih preizkušenj, socialnih in nacionalnih krivic, katerim se je močito upiral in so ga hkrati obrusile v plemenitega in preudarnega moža.

Tak vtis dobiš takoj, če prisluhneš njegovim kleni besedi, pobarvani v mehko koroškega narečja. Pripoveduje premišljeno, preudarno, kot človek z velikimi življenjskimi izkušnjami, in nič ga ne spravi iz tega humanega okvira. Tak se predstavi tudi v knjigi *»Gamsi na plazu«*, ki je nedavno izšla pri Založbi Borec, in sicer dopolnjena po prvi izdaji iz leta 1958. Knjigo prebereš na dušek od prve do zadnje strani, ne zgolj zaradi zanimivega pripovedovanja o koroškem osvobodilnem gibanju, pač pa tudi zaradi stvarnega, objektivnega pripovedovanja. V lastno veselje spoznaš, da kri ni voda, saj se je slovenska Koroška, kljub hudim časom po nesrečnem plebiscitu leta 1920 in po vdoru nacizma v Avstrijo, dokaj množično vključevala v osvobodilno gibanje.

Karel Prušnik-Gašper je knjigo razdelil na šest poglavij in na 375 straneh razgrnil pred bralca dobršni del svojega življenja in polpretekle zgodovine koroških Slovencev. Kot sin majhnega kmeta, ki s svojo zemljo ni mogel prerediti svojih otrok, je mladi Karel že v rani mladosti moral za zaslužkom, ob tem pa se je kmalu srečal z izkoriščanjem delovnih ljudi in z zatiranjem lastnega naroda. Dejstvo, da bogati z izkoriščanjem še bolj bogatijo, izkoriščani pa so čedalje bolj revni in bedni, njihov vsakdanji kruh, zaslužen s trdimi žulji, pa vedno bolj črn in grenak je še mlademu Karlu, ki je bil ukažljen in je rad bral napredne knjige, začelo odpirati oči. Spoznal je, da le združeni delavski razred, ne glede na narodnost, se z združenimi močmi lahko upre nasilju kapitalizma. Za osveščenost delavskega razreda pa je potrebna politična organizacija in napredni tisk. Spričo tega si je Karel s svojimi tovariši, socialisti in komunisti, omislil ilegalno tehniko, kjer naj bi tiskali tak na-

predni tisk. To pa ga je privedlo pred sodišče in v zloglasne graške zapore Karlau.

Politični pretresi po prvi svetovni vojni so avstrijske delavce združili v močno politično organizacijo. Socialisti so imeli ponekod, zlasti v delavskih središčih, veliko večino. To pa ni šlo v račun avstrijski buržoaziji, ki je z najhujšim terorjem in v krvi zatrla delavske organizacije. Z buržoazijo je bil seveda identičen hitlerizem, ki je čedalje bolj vključeval »novi red« tudi med Slovence na Koroškem. Hitler je z Anšlusom spravil Avstrijo pod svojo peto in čez noč dobil veliko somišljenikov, ki so krojili grenko usodo zlasti koroškim Slovincem. Toda prve kali upora so se pokazale, ker se slovenski fantje niso hoteli odzvati pozivu pod orožje. Nekateri so pobegnili čez Karavanke, drugi so se kot zeleni kadrovcji skrili v koroške gozdove. To je bil zametek odpora in osvobodilnega gibanja, kajti po nemški zasedbi Jugoslavije, so se ti ubežniki vrnili v domače kraje kot organizatorji OF. Med temi je bil Karel Prušnik-Gašper, Franc Pasterk-Lenart, Matija Verdnik-Tomaž, Ivan Zupanc-Johan in drugi, ki so zaorali prve brazde osvobodilnega gibanja na Koroškem.

Toda hitlerjevska zločinska oblast je imela svoje načrte — izseliti v taborišča koroške slovenske družine, na njihove domačije pa naseliti Nemce iz Kanalske doline in južne Tirolske. Tako so oropali nad tristo slovenskih družin in jih nasilno odtrgali od lastnih ognjišč. Še več: trinajst poštenih kmetov, delavcev in obrtnikov so na Dunaju obglavili samo zaradi tega, ker so bili Slovenci in so se uprli krivici. Vendar z grozo zločinov niso mogli zatreti osvobodilne misli, ki je pletla čedalje gostejšo in trdnjšo mrežo in vedno več koroških fantov je odhajalo k partizanom. Hitlerjevci niso mogli, kljub zločinom, ki so jih zakrivali, zatreti ljubezni do svobode. Še 25. aprila 1945 so pri Peršmanu v Podpeci pobili desetčlansko družino, tudi še ne leto dni starega sina. Kmalu zatem so partizani osvobodili Koroško, ki je prekipevala od zmagoslavja. Legenda o Gosposvetskem polju je postala resničnost. Žal pa so jo spet zagnili črni oblaki zavezniške resničnosti...

Zavezniki so Karla Prušnika-Gašperja kar dvakrat obsodili zaradi slovenske zavesti in tako se je njegova knjiga *»Gamsi na plazu«* rojevala v zloglasnih zaporih Karlau...

V oceno smo prejeli

Ferdo GODINA: *Človek živi in umira*. Roman. Zbirka: Levstikov hram. Urednik Severin Šali. Opremil Cveto Jeraša. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

Ivan CANKAR: *Hiša Marije Pomočnice*. Knjižnica Kondor 147. Spremno besedo in opombe napisal Taras Kermauner. Tehnično uredila in opremila Dunja Furlani. Izdala in natisnila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

HEZIOD: *Teogonija — Dela in dnevi*. Prevedel, spremno besedo in opombe, gradivo za ilustracije in opremo izbral dr. Kajetan Gantar. Tehnično uredila Dunja Furlani. Knjižnica Kondor 149. zvezek. Izdala in založila Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

Vladimir PAVŠIČ-Matej BOR: *Izbrano delo II. Izbrane pesmi*. Zbral in uredil Mitja Mejak. Opremil inž. arh. Branko Simčič. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1974.

Beno ZUPANČIČ: *Grmada*. Roman. Opremil Cveto Jeraša. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1974.

Payle ZIDAR: *Kože*. Opremil Peter Kordiš. Izdala Cankarjeva založba. Ljubljana 1974.

Bojan STIH: *Osnutki*. Opremil Nils Orthaber. Založila Cankarjeva založba. Ljubljana 1974.

Vasil BIKOV: *Mrtvi ne čutijo bolečin*. Prevedel Dušan Željeznov. Opremila inž. arh. Nadja Furlan. Založila Založba Borec. Ljubljana 1974.

Beograjska založba »Narodna knjiga« je v svoji knjižni zbirki »Naši vidiki« izdala šest knjig sodobne slovenske poezije, in sicer v izvirniku ter prevodu. (Pred časom je ista založba izdala šest knjig slovenskih prozaistov). To pot je »Narodna knjiga« izdala naslednje pesnike starejšega, srednjega in mlajšega rodu:

Edvard KOCBEK: *Pesmi*. Prevedla Tatjana Detiček. Pesmi izbral in spremno besedo napisal Andrej Inkret.

Kajetan KOVIČ: *Pesmi*. Prevedla Tatjana Detiček, prepesnila Tanja Kragujevič. Izbral in spremno besedo napisal Jože Snoj.

Dane ZAJC: *Pesmi*. Izbrala, prevedla in spremno besedo napisala Rokšana Njeguš.

Gregor STRNIŠA: *Pesmi*. Izbral in spremno besedo napisal Janez Stanek. Prevedla Rokšana Njeguš.

Veno TAUFER: *Pesmi*. Izbral in spremno besedo napisal Niko Grafenauer. Prevedla Marija Mitrovič.

Tomaž SALAMUN: *Pesmi*. Izbral Janko Kos. Spremno besedo napisal Niko Grafenauer. Prevedel Dejan Poznanovič.